

Drie wonderen

De wereld heeft het oude jaar 1972 kunnen uitzitten en heeft een ogenblik kunnen stilstaan bij de mijlpaal, die steeds op 31 december twee tijdperken aan elkaar verbindt. In feite is zo'n mijlpaal onzichtbaar en de twee tijdperken zijn er niet. Het zou groot toeval zijn indien een nieuw jaar een andere tijd zou inluiden. Gebeurtenissen laten zich niet dwingen door een jaarwisseling. Zelfs de bezinning waarmee zij gepaard gaat, stelt weinig voor omdat de bezinning veelal geen handeling tot gevolg heeft. Wat schiet Nederland er bijv. mee op als werkgevers- en werknemersvertegenwoordigers met een glas wijn in de hand bij de intree van een nieuw jaar plechtig verklaren dat de strijdbijl beter kan worden begraven en wat schiet de wereld er mee op als ergens op aarde twee strijdende partijen tijdelijk de wapens neerleggen om vervolgens met nieuwe moed elkaars bloed te drinken?

De jaarwisseling brengt geen verandering in het leven. Die verandering moeten we zelf teweegbrengen en het tijdstip moeten we zelf bepalen. Daarom kregen België en Nederland op 1 januari geen nieuwe regering, daarom blijft de werkloosheid onaanvaardbaar hoog, daarom moeten wij blijven leven met te grote loon- en prijsstijgingen, daarom blijven we het milieu verontreinigen.

Werkloosheid, loon- en prijsstijgingen en milieuverontreiniging zijn onderwerpen, die al enkele jaren actueel zijn, die we in 1972 niet hebben teruggedrongen en die we ook in 1973 niet zullen terugdringen, tenzij er een wonder gebeurt. De aanpak van deze problemen in het afgelopen jaar lijkt op het geloven in een wonder. Waarom?

Een werkloosheidspercentage van 2,5 is niet hoog. Ware de werkloosheid in Nederland gelijkmatig over de bevolking verspreid, dan mochten wij niet klagen. Onze dynamische maatschappij zorgt er echter automatisch voor dat deze spreiding niet gelijkmatig is. Werkloosheid treedt het meest op in verouderde en zwakke bedrijfstacken, die (toevallig?) in de zwakke regio's zijn gelegen en waarvan (toevallig?) de zwakke werknemers de dupe worden. Alleen een wonder, dan wel een structuurpolitiek, die de bedrijven begeleidt en die het onderwijs zo organiseert dat de vraag naar en het aanbod van werknemers van een bepaalde kwaliteit aan elkaar gelijk worden, kan helpen.

De lonen stijgen omdat de prijzen stijgen en de prijzen stijgen omdat de lonen stijgen: de vicieuze cirkel waarvan niemand het beginpunt kan en wil zijn. Een inflatie van 8,5% is te groot. En wel vooral omdat hieruit blijkt dat we onze gewenste bestedingen niet in overeenstemming kunnen laten zijn met de gerealiseerde middelen. Een loonstijging van 12,5% is niet te groot indien de stijging van de arbeids-

productiviteit even groot is. In de loop van 1972 leek het erop dat de inflatie zou worden beteugeld. Helaas, de „nul-lijn” werd een „3,5-lijn”; het sociaal contract werd een centraal akkoord. De tijd zal leren of het centraal akkoord geen hersenschim wordt.

Overigens is er serieus gewerkt aan het afkappen van de loon- en prijsspiraal. De discussie over het sociaal contract ontstond toen werkgevers, werknemers en regering beseften dat er iets moest gebeuren. Een ogenblik aanvaardden wij de „nullijn”, we wensten zelfs de resultaten van een loon- en prijsstop, maar een dergelijke stop werd niet geaccepteerd. Nederland was een land vol tegenstrijdigheden. We vonden de stijging van de lonen te groot, maar niet die van ons eigen loon. We ageerden tegen inflatie, maar lieten toch de prijzen stijgen. We pleitten voor een inkomenspolitiek ten gunste van ons eigen inkomen en ten laste van de ander. We waren heel bescheiden, omdat we de ander graag lieten voorgaan bij de gewenste matiging. De gevolgen van dit alles — meer werklozen, hogere nominale overheidsuitgaven — werden nauwelijks onderkend.

Door het bovenstaande kwam het sociaal contract niet tot stand. Zelfs het centraal akkoord leek niet te worden gesloten na de paleisrevolutie van Groenevelt binnen het NVV en de tegenwerking van de werkgevers. Over dit akkoord mogen we evenwel niet tevreden zijn. De overeengekomen stijging van de prijsindex van de gezinsconsumptie ad 5,75% is te groot en het blijft onzeker of Nederland in 1973 zich hiervoor de vereiste „zelfopoffering” zal getroosten. Alleen een wonder, dan wel een loon- en prijsstop, gevolgd door een langdurige loon- en prijscalculatiebeschikking, kan een oplossing brengen.

Over de milieuproblematiek werd in 1972 veel gezegd en geschreven. De Club van Rome werd vooral in Nederland populair. CBS en CPB publiceerden beide een milieunota, waaruit enigszins kan worden afgeleid wat voor economische gevolgen de bestrijding van waterverontreiniging heeft. Het NVV schreef het rapport *Vakbeweging en milieu*. De Raad van Nederlandse Werkgeversverbonden stichtte het Bureau Milieuhygiëne. Actiegroepen vochten voor leefbare steden en tegen de auto. We deden allen iets. Maar waar kwam dan al die rommel vandaan? Kan alleen een wonder de oplossing brengen of durven we in 1973 werkelijk de hand in eigen boezem te steken?

Laten we in 1973 met het tijdperk beginnen waarin we niet in vorenstaande drie wonderen geloven en waarin we overgaan tot effectieve maatregelen.

Inhoud

Drie wonderen	1
Column	
Pariteit, rariteit, door Drs. A. Ketting	3
<i>Drs. G. Brouwers:</i>	
Nul n'est besoin d'espérer pour entreprendre, ni de réussir pour persévérer	4
<i>Dr. C. J. Rijnvos:</i>	
Economische wetenschap en monetaire unie	7
Notitie	
Computertalen	9
Ingezonden	
Financiering met achtergestelde obligaties, door Drs. L. Coren, met naschrift van Prof. Dr. M. P. Gans	12
Mededeling	14
Au courant	
Inkomensverdeling, door A. F. van Zweeden	15
Boekennieuws	
Drs. A. Nentjes: De ontwikkeling van de economische theorie, door Drs. P. J. Uitermark	16
J. A. A. van Doorn en C. Luscuere: Projectorganisatie, een verkenning van varianten, door Drs. J. Ramondt	19

Onderzoek

is nodig. Het NEI heeft zich daarop sinds 1929 gericht. Naast het pure onderzoekwerk houdt het zich bezig met het uitvoeren van opdrachten van overheden en bedrijfsleven in binnen- en buitenland. Het heeft thans ervaring op vele gebieden, in een spreiding over 50 landen. Er heeft in die periode een specialisatie plaatsgevonden, maar door de samenwerking in teams van economen, econometristen, wiskundigen, sociologen, sociaal-geografen, stedenbouwkundig ingenieurs en civiel-ingenieurs wordt een brede aanpak van de problemen gewaarborgd.

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adreshandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f 78,00 per kalenderjaar (incl. 4% BTW); studenten f 46,80 (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies (na ontvangst van stortings/giro-acceptkaart) op girorekeningno. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f 2,50 (incl. 4% BTW en portokosten). Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekeningno. 8408 t.n.v. Stichting het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar.
Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertenties: N. V. Koninklijke Drukkerijen Roelants - Schiedam, Lange Haven 141, Schiedam, tel. (010) 26 02 60, toestel 908.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Sociologisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Pariteit, rariteit*

Samuel I. Katz (Adviser in the Division of International Finance, Federal Reserve System; oud-hoogleraar) constateert dat in de economische vakliteratuur maar weinig materiaal te vinden is waarin men het opneemt vóór (het handhaven van) het „pariteitsysteem”¹⁾; wél zijn er een aantal kritische beschouwingen over datzelfde pariteitsysteem, en, zelfs reeds „klassiek” geworden, geschriften vóór vrije wisselkoersen.

Katz vindt deze kennelijke onevenwichtigheid in de literatuur maar onrechtvaardig, en produceert vervolgens een essay²⁾ dat als propaganda vóór het pariteitsysteem bedoeld is en aldus bijdraagt aan een gelijkmatiger verdeling van de hoeveelheid literatuur over de verschillende wisselkoersstelsels.

Uitgangspunt bij Katz' analyse is een indeling van wisselkoerssystemen in drie *alternatieve* varianten: een classificatie waarin het pariteitsysteem een plaats vindt tussen het regime van volledig vrije, en dat van volledig vaste, wisselkoersen.

Een enkele kanttekening bij Katz' consideransen.

De door Katz gesignaleerde discrepantie in de literatuur lijkt mij meer logisch dan tragisch. Voor zover het pariteitsysteem in de praktijk reeds lang functioneert en er geen aanwijzingen zijn dat op korte termijn een ander stelsel ingevoerd „dreigt” te worden, hoeven de voorstanders van het pariteitsysteem niet meer te doen dan zich met een „geef maar eens een *realiseerbaar* alternatief” de critici van het lijf te houden, resp. de „Friedmannen” van de vrije wisselkoersen zichzelf kapot te laten lopen op de traditionele argumenten en tegenargumenten. Blijkbaar meent Katz echter dat er, in het licht van de recente internationaal-monetaire gebeurtenissen, en onder het motto „aanval is de beste verdediging”, toch behoefte is aan een oratio pro domo.

Dan wat betreft de onderbouw van Katz' betoog. Het naast elkaar

zetten van de stelsels van volledig vrije, volledig vaste, en pariteitwisselkoersen kan nauwelijks een acceptabel vertrekpunt genoemd worden voor een evaluatie die steunt op consistente onderlinge vergelijking. Het huidige pariteitsysteem is nu eenmaal een „pragmatisch” stelsel, en laat zich niet indelen tussen twee theoretische reïnculturen. Katz raakt dan ook in de knoop wanneer hij zijn schema operationeel moet maken. Volledig vrije, en volledig vaste, wisselkoersen zijn denkconstructies, „bestaan” niet, hebben nooit bestaan en zullen nooit bestaan. Het pariteitsysteem daarentegen is er slechts bij de gratie van zijn bestaan, als één van de vele „halfway houses” (blz. 7). Katz weet eigenlijk niet of hij het pariteitsysteem moet vereenvoudigen tot het abstracte niveau van de twee andere stelsels, of dat hij de volledig vaste, en volledig vrije, wisselkoersstelsels moet opvijzelen door deze te concretiseren³⁾.

Wanneer Katz moet toegeven dat in de praktijk ook bij „volledig” vrije wisselkoersen geïntervenieerd wordt, en de pariteit van een „volledig” vast wisselkoersstelsel toch ook niet voor eeuwig gehandhaafd kan blijven, vervagen de grenzen van de driedeling, waardoor Katz tenslotte het pariteitsysteem op de bekende wijze „definieert” als een stelsel met wisselkoersen die op korte termijn vast zijn, maar die op lange termijn kunnen fluctueren (door middel van een internationaal geaccepteerde procedure). Een dergelijk „criterium” heeft natuurlijk geen analytisch-onderscheidend vermogen meer: de andere twee wisselkoersstelsels vallen, als „praktijk”-systemen, even-

eens onder de gegeven omschrijving, afhankelijk van het vullen van de begrippen „korte” en „lange” termijn.

Katz komt in zijn pamflet feitelijk niet veel verder dan de constatering dat het pariteitsysteem zo prettig is omdat een land dankzij het „adjustable” van de „adjustable peg” een (extra) instrumentvariable heeft ter bereiking van de gestelde economisch-politieke doeleinden, terwijl het internationaal handels- en betalingsverkeer tóch gediend is met op enigszins lang zicht vaste wisselkoersen.

Het lijkt nauwelijks nodig deze argumentatie, welke immers juist het motief was om het internationaal monetair bestel in te richten zoals het is, te herhalen. De IMF-constructie is *theoretisch* inderdaad de onbetwistbare kampioen van de synthese tussen de „goede” elementen van de stelsels van volledig vaste, en vrije, wisselkoersen. De mankementen zitten 'm dan ook in de *praktische* uitwerking van de IMF-filosofie: het probleem van de interpretatie van het begrip „fundamental disequilibrium”, en, vooral, het bezwaar van de politieke remmingen op een pariteitswijziging.

Nu beseft Katz ook wel dat hij niet veel méér doet dan kwantiteit, en nauwelijks kwaliteit, toevoegen aan het stapeltje literatuur vóór het pariteitsysteem. Aan zijn pleidooi voegt hij wellicht daarom een, in mijn ogen echter merkwaardige, (cirkel)redenering toe. Daarover meer bij een volgende gelegenheid.

A. Ketting

(Drs. A. Ketting is wetenschappelijk medewerker aan de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam)

* Rariteit: kostbaarheid; curiositeit (Van Dale). Doorhalen wat niet gewenst wordt.

¹⁾ Mijn vertaling van Katz' „par-value”- of ook wel „par-value or adjustable peg”-systeem; met andere woorden: het huidige IMF-wisselkoersstelsel.

²⁾ *The Case for the Par-Value System, 1972. Essays in International Finance No. 92. Princeton University, New Jersey, maart 1972.*

³⁾ Bijv.: blz. 3: „... the representative fixed-rate system... But the pre-1914 gold standard is not a relevant model...”; blz. 4: „... a „last resort” fixed-rate system (which could be regarded as equivalent... to the pre-1914 international gold standard)...”.

Nul n'est besoin d'espérer pour entreprendre, ni de réussir pour persévérer

DRS. G. BROUWERS*

De conjuncturele kentering 1971/1972 trekt voorbij. Was de recessie als haar voorgangster van 1966/1967, onheilsprofetie van een diepere val ten spijt, opnieuw niet meer dan de tijdelijke onderbreking van een trendmatig onverwoestbare groei? Zelfs de chronische overbesteding schijnt nu opgeheven. De verwachting is dat de betalingsbalans ook in 1973 met twee miljard een aanzienlijk overschot vertoont. Heeft deze afkoeling als door een wonder voor de Nederlandse economie het droombeeld van de evenwichtige groei tot werkelijkheid gemaakt? Of moet men scherper onderscheiden tussen schijn en wezen?

Donkere wolken

Twee donkere wolken maken het licht op dit ogenschijnlijk bemoedigende tafereel wat schril en onnatuurlijk. De inflatie is in tien jaar in een vrijwel rechte lijn van 2 à 3% tot ca. 8% gestegen. Het is niet in te zien waarom zij bij dit cijfer stil zou staan. De werkloosheid daalt onvoldoende. Zij blijft met meer dan 100.000 eveneens het drievoud van wat tot voor kort het ijzeren minimum van volledige werkgelegenheid bleek. Zij is met deze 2,5% van de afhankelijke beroepsbevolking groter dan wat men bereid is als een evenwichtige arbeidsmarkt te zien. Vooral haar meer dan vroeger structureel karakter geeft aanleiding tot zorg en waakzaamheid.

Tussen beide verschijnselen bestaat een duidelijk verband. Hoe sneller de prijs- en looninflatie voortijlt, hoe sterker de economische structuur onder druk wordt gezet en hoe meer het bedrijfsleven tot aanpassing wordt gedwongen. Men ziet niet goed hoelang dit door kan gaan en wat het eind zal zijn. Naarmate het inflatieproces zich voortzet leidt het tot grotere economische en sociale verontrusting. Het schip van de Nederlandse economie wordt weliswaar door een gunstige internationale bries opnieuw weer voortgestuwd, maar op een woeliger maatschappelijke zee. Het economisch-politieke roer luistert ook niet meer zo nauw. Men is onzekerder geworden over wat zich voorbij de horizon bevindt.

Het conjunctuurherstel begint nu op een ongekend inflatiepeil, met een taaie kern van structurele werkloosheid, doch bovendien met een overheidsbegroting die door het tempo van de prijs- en loonbeweging ten zeerste in haar bewegingsvrijheid wordt belemmerd. Geen bemoedigende startpunten voor een evenwichtige groei. De structuurgebreken van ons economische leven dreigen de conjunctuur zowel onbestuurbaarder als labiel te maken. De autonome kosteninflatie, die de motor van deze fatale beweging is, kan nog minder dan de laatste jaren alleen met monetaire en begrotingspolitiek worden bedwongen. De enige mogelijkheid is haar rechtstreeks te bestrijden.

Prijs- en loonpolitiek

Van de door de Parijse Top geïnstigeerde Luxemburgse anti-inflatieconferentie stelt men zich terecht op de korte termijn geen wonderen voor. Wel was het de eerste Europese Conjunctuurraad waar de prijs- en loonpolitiek bescheiden en pragmatisch, maar wel open en bloot op tafel kwam. Tot concrete criteria bracht men het, huiverig voor deze sprong in het maatschappelijke duister, nog niet. Het woord inkomenspolitiek wordt in de Brusselse corridors slechts fluisterend uitgesproken. Maar volgend jaar zal het waarschijnlijk hoorbaar klinken.

In de partnerlanden beginnen zich als follow-up van de Luxemburgse resolutie in meer of minder schemerige vormen sociale akkoorden af te tekenen. In Engeland, Frankrijk en Duitsland mikt men met nuances in het beleid voor 1973 doelbewust op 5% voor de prijsstijging en 9 à 10% voor de totale loonsverhoging. In Nederland zijn deze cijfers, die nog slechts enkele maanden geleden uitgangspunt waren voor de begroting, reeds met stof bedekt. De buurlanden schijnen zich minder precies maar zakelijker in hun strijd tegen de inflatie, meer op het cijfer voor dan op het cijfer achter de komma te concentreren. Nu zal de einduitkomst voorlopig wel wat hoger uit blijken te vallen dan de doelstelling. Maar laten wij ook wat het centraal akkoord betreft de dag niet voor de avond prijzen.

Het Nederlandse perfectionisme speelt ons parten. Onze volmaakte rekentechniek mist node psychologisch maatgevoel. Het reële vrij beschikbare inkomen is nu de hoeksteen van de loonpolitiek. Via een reeks van aftrekposten rekenen wij dit exact uit en komen dan tot de verrassende ontdekking dat het nul of op zijn hoogst een paar procent bedraagt ondanks een veel hogere nominale stijging. Het publiek dat koud blijft onder de rekensom maar niet onder de uitkomst, begrijpt daar niets van en maakt cynische opmerkingen. Men ziet dan over het hoofd dat de aftrekposten voor sociale premies en belastingen, sociale zekerheid en collectieve behoeftebevrediging opleveren. Ook dat zij naast de aftrek voor de prijsstijging rechtstreeks samenhangen met het nominale loonbedrag. Verhoogt men het vrij beschikbare inkomen dan om des lieven vredes wil maar iets, dan komt men via de hele behangersrekening tot een nog weer aanzienlijker nominale loon- en prijsstijging.

Zo kwamen wij de laatste maanden, een onvoorziene stijging van de sociale uitgaven inbegrepen, van 5 en 9% voor resp. prijzen en lonen op omstreeks 8 en 13%, met in beide gevallen vrijwel dezelfde bescheiden uitkomst voor het reële vrij beschikbare inkomen. Zolang men niet bereid

* De auteur is secretaris-generaal van het Ministerie van Economische Zaken.

is tot een duidelijke keuze tussen de consumptieve uitgaven en de sociale en collectieve voorzieningen, drijft men met dit systeem de loon- en prijspiraal steeds sneller op. De enige uitweg uit deze mallemlen is haar even stop te zetten, de prijsbeweging aldus tot normalere proporties terug te brengen en daarna het pad van de inkomensvorming weloverwogen te betreden.

De waarde van het centraal akkoord is dat het een „free for all” voorkomt. Ten aanzien van zijn anti-inflatie-effect past een welsprekend stilzwijgen. Het kan evenwel een nieuw begin zijn. Dit moet blijken uit het vervolgbeleid dat de prijsstijging in 1974 werkelijk naar beneden brengt. Ook hier dreigt het perfectionisme ons parten te gaan spelen. Terwijl de buurlanden zich concentreren op het urgente vraagstuk dat voor hen ligt: de prijs- en inkomensinflatie, groeit in ons land de tendens de bestrijding van het kwaad afhankelijk te maken van andere doeleinden. Daar wordt men het in onze politieke constellatie natuurlijk niet zo gauw over eens. Blijft de inflatie intussen voortrollen in het huidige tempo, dan ondermijnt zij het economisch leven dusdanig dat men aan verdere verbetering van onze door de gestegen welvaart reeds een eindweegs vernieuwde maatschappij niet eens meer toekomt.

Internationale verwevenheid

Het stoppen van de mallemlen is de laatste jaren steeds gestuit op een theoretische, door de praktijk onvoldoende bevestigde overweging. Een beleid dat de loonstijging door een doelbewuste loon- en prijspolitiek beneden die van het buitenland houdt, zou door het scheppen van een concurrentievoordeel en dus forcering van de export, overspanning op de arbeidsmarkt veroorzaken en daarmee zichzelf weer ongedaan maken. Deze opvatting heeft drie bezwaren. Het eerste is dat het economisch leven, gecompliceerd als het is, niet zo precies op enkele procenten loonverschil reageert als de theoretische modellen veronderstellen. De loonvorming trekt zich tegenwoordig binnen een vrij ruime marge bijzonder weinig aan van meer of minder spanning op de arbeidsmarkt. Zij gaat gewoon autonoom haar gang. Een land als België trouwens, dat even verweven is in de internationale economie als het onze, heeft jaren lang een geringere loon- en prijsstijging met een betere betalingsbalans gekend dan Nederland, zonder dat de arbeidsmarkt overspannen werd.

Het tweede bezwaar is dat zelfs wanneer deze overspanning zich zou verwerklijken, zij op gezette tijden door herwaardering van de munt kan worden geneutraliseerd. De mening dat de Europese economische en monetaire unie dit verhindert, berust op een hardnekkig misverstand. Dit laatste zal eerst het geval zijn wanneer de Unie omstreeks 1980 zal zijn voltooid. Het derde bezwaar is dat wanneer elk land zo redeneert, men internationaal nooit van de inflatie afkomt. Verschuiving van de verantwoordelijkheid naar het internationale plan helpt ons niet. Wij kunnen niet met de effectieve bestrijding van de inflatie wachten tot de EMU tot stand zal zijn gebracht, te meer omdat die dan waarschijnlijk helemaal niet komt.

Machtsposities

Teveel wordt over het hoofd gezien dat onze werk-voor-allen-maatschappij, welk kenmerk onze voornaamste doelstelling is en moet blijven, door verschuiving van de machtsposities anders functioneert dan die waarin de werkloosheid een normaal verschijnsel is.

Bij het woord machtspositie denkt men tegenwoordig primair aan de multinationale onderneming. Zij is de nieuwste zondebok voor onze nationale kwalen. De bevangenheid door de soms gigantische omvang van dit ver-

schijnsel vertroebelt de onbevangenheid van het nuchtere oordeel. De multinationale onderneming is in de grond niet anders dan de uitdrukking van de Europese of mondiale integratie in de sfeer van het bedrijfsleven en een nationale gigant is dat internationaal meestal nog niet. Zij is een der voornaamste bronnen van de sterk gestegen welvaart. Haar maatschappelijk nut wordt daarnaast bepaald door haar puntenlijst voor sociaal en prijsgedrag. De concurrentie die in toenemende mate op de internationale markten woedt, bevordert een goed prijsgedrag. Het glazen huis waar deze ondernemingen in wonen, bevordert naast het eigenbelang gunstige sociale voorwaarden. Zij blijven intussen potentiële machtsposities waar de overheid ter waarborging van het algemeen belang een wakend oog op dient te houden om de prijzen in een redelijke verhouding tot de kosten te doen blijven.

Op sociaal gebied oefenen de vakbonden het vereiste tegenwicht uit. Zij vormen een tweede categorie van machtsposities die in het klimaat van de „full employment” tot volle ontplooiing zijn gekomen. Zij hebben de arbeid tot een volwaardige partij gemaakt en een fundamentele rol gespeeld bij het scheppen van een betere inkomensverdeling. Ook zij zijn echter potentiële machtsposities, waar de overheid in het algemeen belang een wakend oog op dient te houden om de lonen in een redelijke verhouding tot de produktiviteit te doen blijven. Voor zover de loonkosten zich overeenkomstig de trend van de produktiviteit bewegen, is de economische stabiliteit van de maatschappij gediend. Verdere inkomensverdeling binnen de onderneming moet met inachtneming van haar continuïteit variabel zijn met de winst.

Er zijn nog andere machtsposities, die de prijzen in strijd met het algemeen belang kunnen beïnvloeden. Zij zijn in beginsel overal aanwezig waar de mededinging zwak is. Behalve in geval van felle internationale concurrentie of wanneer nieuwe bedrijfsvormen de dynamiek versnellen, is dat de normale situatie. Prijsconcurrentie is dan ook in vele en veelsoortige sectoren zeldzaam. Tegenover deze prijsstarheid naar beneden staat dat bij een rustig kostenverloop ook naar boven het prijsgedrag vrij stabiel is. Wanneer echter de kostenstijgingen een krachtige en vooral frequente opwaartse druk gaan uitoefenen, realiseren zich blijkens de ervaring van het laatste tiental jaren de potentiële machtsposities en volgen de prijzen van de meeste goederen en diensten vrijwel unaniem tenminste getrouwelijk de kosten. Naarmate er meer gang in de prijzen komt, gaat men de reactietraagheid van de consumenten benutten en op voorziebare kostenstijgingen vooruitlopen. Hoe sterker de inflatie, hoe meer de prijzen de neiging vertonen te gaan glijden. In dat stadium zijn wij langzamerhand gekomen.

De kostenstijging is de centrale motor van de inflatie. Wordt zij door een doelbewust op de macro- produktiviteit afgestemde loonpolitiek van de sociale partners naar een laag toerental teruggedraaid, dan vervalt ook de aanleiding tot een algemene prijspolitiek. Systematisch prijstoezicht kan er dan hand in hand met een actieve mededingingspolitiek voor zorgen dat de prijsbeweging zo dicht mogelijk bij de kosten blijft. Stijgen evenwel de prijzen systematisch boven de kosten en de lonen systematisch boven de produktiviteit dan treedt de verantwoordelijkheid van de overheid algemeen in werking. Dit is de inkomens- en prijspolitiek, die past bij een maatschappij welke de volledige werkgelegenheid als centrale doelstelling heeft.

Noodzaak van economische stabiliteit

Wij hebben te lang en te roekeloos met de inflatie geleefd. De „werk-voor-allen-maatschappij” is geen onwrikbaar gegeven meer. De economische stabiliteit wordt klemmender dan tevoren conditio sine qua non voor het behoud ervan. Zij wordt dat ook voor een evenwichtige bevrediging van

individuele en collectieve behoeften. Beide nemen toe, met een zwaarder accent op de collectiviteit. De brandende kwestie is niet in de eerste plaats de verdeling van de bestaande welvaart, zij is de beste verdeling van een grotere welvaart. Voor de betere woningen en steden van de toekomst hebben wij produktie nodig. Het gaat dan ook niet om groei of bomen, het gaat om groei én bomen. Wij leven bovendien niet op een eiland. Wij komen slechts vooruit als onderdeel van een groter geheel. Daarvoor zijn produktie en export onontbeerlijk. En ook de menselijke factor.

Onze democratische maatschappij heeft als drijvende kracht de persoonlijke verantwoordelijkheid. Daar sluiten wat de inkomensverdeling betreft drie beginselen op aan: de gelijkheid van kansen, de persoonlijke produktiviteit en een redelijk minimumloon. De wijze waarop de inkomenspolitiek zich momenteel op de persoonlijke inkomensverdeling toespitst, miskent de rol van de produktiviteit. De prestatie kan in zich zelf voldoende beloning zijn. Maar moeten is iets anders. Mensen zijn slechts bij hoge uitzondering engelen. Om diezelfde reden dient te worden voorkomen dat men door economisch machtsmisbruik inkomen verwerft, dat met prestatie niets te maken heeft. Wat dat aangaat is er nog wel het een en ander te doen. In het sextet van de centrale sociaal-economische doelstellingen heeft de inkomensverdeling naast de volledige werkgelegenheid, de stabiliteit, de groei en het betalingsbalansevenwicht (de milieuhygiëne is er onlangs bijgekomen) te weinig accent gehad. Maar wanneer zij te weinig met prestatie en teveel met ressentiment als richtsnoer wordt bedreven en ten koste van de andere doelstellingen gaat, graaft zij haar eigen graf.

Wat willen wij eigenlijk met die nieuwe maatschappij van ons? Een regiment waar de rantsoenering geen noodmaatregel maar regel is? Marcuses dictatuur van het intellect dat ons wel zeggen zal wat goed voor ons is? Waarschijnlijk zal ons dat bespaard blijven, want intellectuelen zijn het zelden met elkander eens. Maar Orwells *Animal Farm* is ook een leerzaam voorbeeld. Conservatief is hij die vandaag met de oude strijdmiddelen tegen een autocratische maatschappij een vergevorderde democratische uit haar voegen wil lichten om via de bekende cirkelgang weer van voren af aan te beginnen. De essentieelste karaktertrek van de nieuwe maatschappij zal toch de persoonlijke vrijheid moeten zijn, begrensd door de ordelijke functionering van de samenleving van sociale wezens, die wij nu eenmaal zijn, maar overigens zonder dwang. De economische dwang was in het verleden van de armoede steeds de onafscheidelijke metgezel. Hoe groter de welvaart met niet haar kwantiteit maar haar kwaliteit als steeds voornamere dimensie, hoe groter de persoonlijke vrijheid. Laten wij de vrijheid en de gelijkheid wel naast elkaar betrachten, maar niet met elkaar verwarren. De broederschap zal daar waarschijnlijk wel bij varen.

Integratie

Sedert Nieuwjaarsdag waait de Tricolore nog altijd majestueus doch niet meer hoger dan de andere vlaggen van het naar vereniging strevende Europa. Het Franse overwicht is gezien de allure van de nieuwe Britse partner definitief verdwenen. Het nu ontstane krachtenveld brengt wel nieuwe risico's met zich mee. Tussen de drie of vier grootsten kunnen contacten groeien, die tot een „inner circle” zouden leiden. Uiteraard zeer diplomatiek, want elk heeft op zijn wijze affiniteiten met de kleineren, die bij botsende belangen van betekenis kunnen zijn. Wij zijn nog maar halverwege op het moeizame integratiepad en het hemd is nog altijd nader dan de rok. De supranationaliteit staat vooralsnog op een heel laag pitje.

De Benelux die het eertijds aanstak, heeft nu de kans

het brandende te houden. Nauw aaneengesloten manoeuvrerend zou zij in staat zijn als volwaardige partij en niet belast met historisch superioriteitsgevoel het vereiste tegen spel te geven.

Heeft zij daarvoor de maat? Tal van kleinigheden doen er soms aan twijfelen. Toch heeft deze intrigerende verbintenis, door vele tegenstellingen beproefd, over de jaren stand gehouden. En al moet men er soms het vergrootglas bij gebruiken, zij gaat nog steeds vooruit. De allerlaatste beslissingen zijn genomen om tenslotte dan op 1 januari 1974, tot en met de laatste belemmering en tot en met de laatste douanier, de grens volledig vrij te maken. Het zal de Benelux nog beter kunnen stimuleren de haar als centrum van de Gemeenschap toekomstige belangrijke rol met verve te spelen.

Er is een groter risico voor de groei van de Gemeenschap dan de hervatting in nieuwe vormen van het oude diplomatieke spel. Hoezeer het bedrijfsleven zich reeds op de Europese thuismarkt heeft ingesteld, hoezeer de binnenhandel is gestegen en de Europese ondernemingen in aantal toenemen, de vergemeenschappelijking van de economische politiek blijft ten achter. Al is dan de inflatie in grote trekken overall gelijk, al ondergaan wij met slechts kleine verschillen dezelfde conjunctuur, al kampen wij met dezelfde structuurproblemen, elk land is teveel bezig met zijn eigen particulariteiten om tot methoden en oplossingen van Europees model en spanwijdte te komen. Met alle begrip voor de nationale posities der regeringen is de hoofdoorzaak dan ook dat de supranationaliteit ontbreekt.

Het risico is dat hoe groter de binnenlandse moeilijkheden worden, hoe geringer de bereidheid zich aan Europese maatregelen te onderwerpen. Het is het gebrek aan politieke integratie over vrijwel het gehele vlak van het regeringsbeleid, dat de economische integratie en daarmee de evenwichtige ontwikkeling van de Europese deeleconomieën kan frustreren. De institutionele problematiek die nu de laagste prioriteit heeft, zou in feite de hoogste moeten hebben. In de resolutie van maart 1971 is als voorwaarde gesteld dat de tweede fase van de economische en monetaire unie eerst in zal gaan, als de voorbereidingen voor de institutionele voorzieningen van de eindfase zijn getroffen. De Europese Commissie zal hierover voor het midden van het jaar rapport moeten uitbrengen. De Parijse Top heeft intussen de deur van de ijskast op een kier gezet. Gaat de EMU niettemin haar tweede fase met een nauwere monetaire samenwerking in zonder dat op dit punt concrete besluiten zijn genomen, dan zal zij lang in die tweede fase blijven met alle risico's voor haar soliditeit.

Bij alle vastheid van principe moeten wij niet lamenteren. In het grote avontuur van de Europese eenwording komen wij slechts stap voor stap met een enkele keer een grote vooruit. maar elke stap is er een. Af en toe een terugblik op de afgelegde weg kan de vermoeide reiziger een hart onder de riem steken.

Arcadia bereikt men niet door op gezette tijden de zaken op zijn kop te zetten omdat zij niet zo eenvoudig op te lossen zijn. De alternatieve maatschappij is te vaak de oude met slechts nieuwe mensen. De vrijheid is ook niet, in tegenstelling tot een recente interpretatie, op elk willekeurig uur van de dag uit vissen te gaan als men er zin in heeft. Een Batavier kon dat nog misschien. Met een schonere groei van 3 à 4% per jaar en de nodige vindingrijkheid ligt mogelijk ergens in de volgende eeuw het economische paradijs. Men zal dan wel zijn eigen problemen hebben. Het lijkt niet zo gemakkelijk zijn tijd te vullen in het paradijs. Arcadia bereikt men hoe dan ook alleen door stug vooruit te gaan, op tijd te werken en onderweg de dag te plukken. Misschien is dat Arcadia wel.

G. Brouwers

Economische wetenschap en monetaire unie

DR. C. J. RIJNVOS*

De Europese Gemeenschap moet — dat ligt althans in de bedoeling sinds de Topconferentie van 1 en 2 december 1969 — aan het einde van dit decennium tot een economische en monetaire unie zijn uitgegroeid. Wanneer dat plan slaagt vormt de EG een gebied met een volledig vrij verkeer voor personen, goederen, diensten en kapitalen, zonder concurrentievervalsing (economische eenheid), terwijl de voorwaarden zijn vervuld voor de creatie van een gemeenschappelijke munt (monetaire eenheid). De gedachte dat in beginsel een ontwikkeling van de West-europese integratie in deze richting nuttig en nodig is, wordt meer en meer gemeengoed. Er zijn echter meningsverschillen in het gesprek over de realiseerbaarheid van het plan; grosso modo kunnen twee onderscheiden benaderingswijzen worden gesignaleerd.

Enerzijds wordt — vanuit een optimistisch gezichtspunt — naar voren gebracht dat, ofschoon met de verwerkelijking van de unie nog niet lang geleden is begonnen, er reeds enkele opmerkelijke resultaten zijn bereikt. Daarbij gaan de gedachten uit naar de verenging van de wisselkoersmarges en de instelling van een „Europees fonds voor monetaire samenwerking” vóór 1 april a.s. Tevens is, minder opvallend, een begin gemaakt met een coördinatie van het economische beleid. Wanneer op deze wijze wordt voortgegaan is het gestelde doel waarschijnlijk wel bereikbaar.

Anderzijds — veel minder optimistisch — leeft de opvatting dat de bereikte resultaten tot nu toe slechts ogenschijnlijk een succes zijn. Zij bevatten immers nog geen werkelijke stappen naar de gewenste unie, omdat een overdracht van bevoegdheden van het nationale naar het supranationale niveau tot dusver achterwege bleef. Voor deze overdracht, ofschoon zij noodzakelijk is, ontbreekt nu eenmaal de politieke wil; zolang daarin geen verandering komt, is de vorming van de unie eenvoudig niet mogelijk.

Politiek probleem

In het aangeduide meningsverschil is vooral de mogelijke realiseerbaarheid van de monetaire eenheid binnen de EG — die haar voltooiing moet krijgen in de creatie van een gemeenschappelijke munt — een punt van discussie. De vraag rijst of de economische wetenschap tot de oplossing van de tegenstelling een bijdrage kan leveren. Waarschijnlijk is met deze gedachte in het achterhoofd „de monetaire unie in EG-verband” als onderwerp gekozen voor de jaarvergadering van de „Vereniging voor de Staatshuishoudkunde”, die op 9 december jl. in Utrecht plaats had.

Vanuit het strikt economisch gezichtspunt kan van de monetaire unie worden gezegd dat zij een juiste aansluiting is op de douane-unie, die per 1 juli 1968 binnen de Gemeenschap tot stand kwam 1). Hieraan werd in Utrecht praktisch niet getwijfeld. Bijgevolg resteerde slechts als probleem in hoeverre de unie een politiek realiseerbare aangelegenheid is. De optimisten in het bovenomschreven meningsverschil

achten de mogelijkheden voor verwerkelijking vanuit het politieke gezichtspunt zeker niet uitgesloten; volgens de pessimisten stoten de pogingen tot creatie van de unie wel op een barricade van politieke onwil. Kan de economische wetenschap hier misschien hulp bieden met een bevrijdend inzicht, dat bijdraagt tot een opheldering, respectievelijk opheffing van het meningsverschil?

Een positief antwoord lijkt — althans op het eerste gezicht — niet mogelijk. De economie heeft in beginsel geen mogelijkheden voor een bijdrage tot een oplossing van het omschreven vraagstuk, want het is doorgaans de bedoeling dat zij — als logische consequentie van haar methodologische opzet — vanuit een waarde vrije fundering politiek-neutraal is. Op de keper beschouwd zal binnen het gebruikelijke wetenschapstheoretische kader de verhouding tussen economie en politiek zó zijn dat, vanuit gegeven politieke doelstellingen die als data fungeren, de economische wetenschap strikt logisch de consequenties der realisering van die doelstellingen analyseert. In hoeverre het resultaat van deze analyse verder tot lering en rectificatie strekt, is andermaal een politieke aangelegenheid. Deze grens tussen economie en politiek impliceert dat binnen het economisch-wetenschappelijke werkgebied methodologisch geen plaats voor een beoordeling van het politieke gebeuren is ingeruimd.

Uiteraard werd in Utrecht deze lijn niet strikt gevolgd. De natuur is sterker dan de leer; dat geldt ook — misschien wel met name — voor economen. Dat bleek op 9 december al vlug. Vooral vanuit de groep der pessimisten werd met een opmerkelijke vrijmoedigheid — overigens in het voetspoor van preadviseur Szász — het politieke gedrag, dat tot dusver bij de vorming van de unie valt waar te nemen, gewikt en gewogen.

Vier punten

De pessimistische kritiek kan aan de hand van een viertal punten die ter vergadering naar voren kwamen, worden geïllustreerd.

- Tot nu toe zijn nog vrijwel alleen maatregelen op monetair gebied genomen. In dit verband kwamen twee „mechanismen voor monetaire bijstand” tot stand, werden de wisselkoersmarges verengd en viel het besluit tot oprichting van een Europees monetair fonds. In diverse publikaties is hieraan recentelijk aandacht geschonken 2). Aan de desbetreffende

* De auteur is afdelingsdirecteur van de AMRO-bank, Economisch Bureau, te Amsterdam.

1) Weliswaar is door Prof. Dr. A. J. Reitsma deze aansluiting in twijfel getrokken; voor een kritiek op zijn gedachtengang raadplege men onze beschouwing: *Gesprek over de monetaire unie, Banken effectenbedrijf*, december 1972.

2) Men vergelijkte o.a. onze beschouwing: *Wisselkoersvorming in de Europese Gemeenschap, Economisch Kwartaaloverzicht*, AMRO-bank, juni 1972.

besluiten kan echter, wat de werkelijke voortgang van het integratieproces in de richting van een economische en een monetaire unie betreft, nauwelijks enige betekenis worden toegekend. Dergelijke, in hoofdzaak extern-gerichte, monetaire stappen bevorderen immers de werkelijk-nodige economische integratie praktisch niet.

- Direct aansluitend op het voorgaande werd het belangrijk geacht te overwegen dat, wanneer maatregelen op monetair gebied niet worden ondersteund door een economische en politieke eenwording, deze snel zullen bezwijken in een crisissituatie. Er is weinig zó onzeker en wankel als een geïsoleerde monetaire toenadering op bepaalde punten. Als de nood aan de man komt worden de afspraken opgezegd: de lidstaten vallen dan terug in een economisch en monetair nationalisme. Daarom bevatten monetaire maatregelen zonder deugdelijke onderbouw geen werkelijke voortgang van het integratieproces.

- De nogal pragmatische aanpak bij de unie, zoals die tot nu toe valt waar te nemen, roept bedenkingen op. De wijze waarop tot dusver wordt gewerkt, kan in feite de toets van de kritiek niet doorstaan. Er is een begin gemaakt op het monetaire terrein, in de hoop dat de economische en politieke integratie daarop wel zullen volgen. Binnen het huidige sociaal-economische bestel echter — zoals de gang van zaken in het bedrijfsleven duidelijk aangeeft — is een goede planning in toenemende mate noodzakelijk. Deze ontbreekt bij de activiteiten ter verwerkelijking van de unie, waarbij dan ook een bedenkelijke procedure wordt gevolgd.

- Aangezien de politieke bereidheid tot vorming van een economische en monetaire unie ontbreekt en de monetaire hefboom, waarop tot nu toe wordt vertrouwd, heel zeker niet sterk genoeg zal zijn om die unie af te dwingen — bijgevolg is zij gedoemd te bezwijken — zijn flexibele wisselkoersen misschien nog wel het meest gewenst.

Het ligt niet in onze bedoeling deze punten één voor één van kritiek te voorzien; dat kan wel, maar is weinig zinvol. Het is constructiever in te gaan op het gehele kader waarin zich de pessimistisch gestemde gedachtengang voltrekt. Misschien niet bewust en opzettelijk, maar wel in feite, werd met boven weergegeven vierledige kritiek duidelijk de gangbare grens tussen economie en politiek overschreden. Dat is niet erg: die grens mag worden overschreden. Hierbij gaat het echter om een verstrekkende methodologische aanleg, waarop wij in onze onlangs verschenen studie *Waardering van het economisch denken* nader zijn ingegaan, maar die hier verder buiten beschouwing moet blijven. Onze aandacht blijft nu beperkt tot een eigenaardige strekking van de Utrechtse gedachtenwisseling; in een bepaald opzicht vond bij de pessimisten geen overschrijding van de gangbare grens tussen economie en politiek plaats, in die zin dat werd getracht strikt logische relaties tussen de middelen — de integratiemaatregelen op de onderscheiden gebieden — en het gestelde doel — de economische en monetaire unie — te leggen. Vooral de heropleving van het economische standpunt, zoals dit in Nederland in 1970 naar voren werd gebracht, was hiervoor illustratief. Daardoor had het gesprek — conform het economische denken in zijn gangbare methodologische opzet — de teneur weldoordacht, goed gefundeerd en strikt logisch te zijn. Deze benaderingswijze had ook iets van de landsaard der sprekers. De positivistisch getinte kritiek van de pessimistisch gestemde economen klonk vanuit een ernstige, betrouwbaar-lijkende en oer-degelijke Hollandse achtergrond. Daarbij werd zelfs aan de Amsterdamse Wisselbank herinnerd; deze zou een mogelijk voorbeeld kunnen zijn bij de opzet van het Europese monetaire fonds, als dat moet uitgroeien tot een supranationale centrale bank.

Kritiek

De geschetste benaderingswijze met een pessimistisch

accent heeft op het eerste gezicht een voor de hand liggende juistheid. Na de aanvaarding van de unie als doelstelling is — wie kan daaraan twijfelen? — een betrouwbare programmering van activiteiten ter realisering van het gestelde doel nodig. Wanneer het daaraan ontbreekt zal waarschijnlijk het huis niet klaar komen; misschien moet zelfs de bouw halverwege worden gestaakt.

Deze gedachtengang is slechts schijnbaar juist; het is gewenst een kritische aantekening te maken. De aanvaarding en verwerkelijking van de monetaire unie zijn politieke activiteiten, die zich voltrekken binnen een kader van dominerende maatschappij-opvattingen. Sociaal-economische hervorming steunt momenteel praktisch niet meer op een idee van een enig goede samenleving, maar op een tijdgebonden reflectief-beoordelende benadering van het bestaande maatschappelijke bestel 3). Een beoordeling met deze strekking ligt ten grondslag aan de idee een economische en monetaire unie binnen de Gemeenschap tot stand te brengen; met die concretisering is zij de aanduiding van de gewenste ontwikkeling van de EG binnen acht à tien jaar. De unie met deze achtergrond als doelstelling voor 1980 heeft voor de economie en de politiek de volgende twee aspecten.

- Vanuit economisch gezichtspunt is zij zeer gewenst; hieraan moge nu verder worden voorbijgegaan. Politiek gezien is zij een juiste doelstelling op langere termijn, die echter nu reeds een serieuze aanvaarding vraagt. De onzekere houding van Frankrijk op dit punt is terecht in Utrecht bekritiseerd.

- Het is slechts in beperkte mate mogelijk een politiek-vruchtbaar program te ontwerpen ter verwerkelijking van de unie vanaf nu tot 1980. De termijn is nog vrij lang en concrete politieke activiteiten zullen voor een groot deel wel steeds hun aangrijpingspunt hebben in bepaalde vraagstukken, zoals de dollarcrisis, de brede wisselkoersmarges in wereldverband, de inflatie, e.a. Politieke wijsheid vraagt de hierop steunende activiteiten in zo'n vorm te gieten dat zij passen in de verwerkelijking van de unie. Gebeurt dit in feite? De monetaire toenadering is momenteel iets verder voorgescreden dan die op economisch en politiek terrein. Met het oog daarop is de verwerkelijking van de unie in een fase gekomen, waarbij het „in de pas lopen” een concreet vraagstuk is. Het is nodig bij iedere verdere stap op het terrein van de monetaire integratie na te gaan of aan de noodzakelijke voorwaarden op het economische en politieke vlak voor een goed verloop van de te maken afspraken is voldaan. Dit is een politieke verantwoordelijkheid, die maant tot waakzaamheid zonder aanvaarding van de vier voorgaand genoemde pessimistische bedenkingen.

In het huidige stadium kan vooral met betrekking tot dit tweede aspect de economische wetenschap aan de politieke meningsvorming goede diensten bewijzen, door een analyse van de concrete problemen en aanduiding van economisch-gewenste oplossingen in de richting van de unie.

Optimisten

De kritiek op de pessimistische benadering brengt ons tot de optimistische zienswijze, waarbij al direct opvalt dat daarbij afstand is gedaan van de rechttoe-, rechtaan-programmering vanaf nu tot 1980. De optimisten overzien niet met één blik vanuit een leeuwerikperspectief al de werkzaamheden die in een periode van acht à tien jaar tot en met de voltooiing van de unie moeten worden gedaan. De optimistische kijk op de monetaire unie heeft twee tijddimensies.

3) De aard van deze maatschappijkritiek en de consequenties daarvan voor de integratie van gemengde volkshuishoudingen zijn nader uitgewerkt in onze dissertatie: *Economische orde en Europese monetaire integratie*, Leiden, 1970.

Computertalen

Computers zijn geen levende wezens, maar ingewikkelde apparaten waarvan men soms beweert dat zij het menselijk brein proberen te vervangen. Ze kunnen echter niet denken en nemen slechts beslissingen nadat ze door de gebruiker, de zgn. programmeur, zijn geprogrammeerd. Computerdeskundigen vinden het dan ook verkeerd om de computer een elektronisch brein te noemen: een computer is een volslagen, maar een zeer snelle en zeer betrouwbare, idioot.

Voor de velen die niets van computers begrijpen, openbaart de computer zich toch als een mechanisch wezen met kuren die onbegrijpelijk en soms beangstigend zijn. De computer die niet kan denken, heeft immers een starre wil, waarmee men maar rekening heeft te houden. Hoe vaak wordt niet beweerd dat een bepaalde handeling niet meer toelaatbaar is omdat een computer is aangeschaft.

Een menselijk trekje van de computer, die volgens lagere-schoolbegrippen slechts tot twee kan tellen, is ook dat hij een taal nodig heeft. Deze taal dient echter niet voor de communicatie tussen computers, maar brengt de wetenschappers tot elkaar die slechts kunnen communiceren met behulp van ponskaarten, magneetbanden enz. Veel gebruikte computertalen zijn COBOL en PL/1 voor administratieve toepassingen, ALGOL en FORTRAN voor wetenschappelijke en industriële toepassingen en BASIC voor „time-sharing”. Een taal die in 1970 in het nieuws kwam, was DYNAMO, de computertaal waarin Forrester en Meadows de dreigende ondergang van de wereld voorspelden.

Onlangs verscheen in België een boek over FORTRAN IV 1), dat daar met enthousiasme werd begroet, maar dat in Nederland tot nu toe nauwelijks werd opgemerkt; over communicatie gesproken. Drie

Antwerpse auteurs beogen met dit boek een handleiding te geven van FORTRAN IV en aldus de lezer vertrouwd te maken met deze computertaal zonder dat inzicht in de ingewikkelde structuur en de interne logische opbouw van de computer noodzakelijk is.

De in het boek behandelde computertaal is één van de „dialecten” van FORTRAN. De syntaxis van het „dialect” wordt zo nauwkeurig mogelijk beschreven, waarbij speciale aandacht wordt besteed aan de in de praktijk voorkomende moeilijkheden en aan de kunstgrepen om het gebruik zo efficiënt mogelijk te maken. Een en ander wordt toegelicht met praktijkvoorbeelden. De hoofdstukken worden afgesloten met oefeningen. Achterin het boek zijn een uitvoerig literatuuroverzicht (niet alfabetisch) en een trefwoordenregister afgedrukt.

FORTRAN IV verscheen als eerste deel in de reeks „Toegepaste wiskunde voor industrie-universiteit” onder leiding van F. Broeckx (RUCA, Antwerpen), R. Butstraen (RUCA, Antwerpen), M. Govaerts (RUCA, Antwerpen), L. D'Hooghe (KUL, Leuven), J. de Kerf (Agfa-Gevaert), P. Lewie (Janssen Pharmaceutica) en J. H. P. Paelinck (Nederlands Economisch Instituut, Rotterdam; niet J. A. B. Paelinck van het Instituut voor Economie, zoals tweemaal wordt vermeld).

De volgende boeken die in deze serie zullen verschijnen, gaan over: Algebra van Boole en toepassingen; Praktische integraalrekening; Numerieke wiskunde; Praktische integratie van differentiaalvergelijkingen; Hogere algebra en toepassingen; Waarschijnlijkheidsrekening en wiskundige statistiek; Toegepaste Statistiek; Integraalgetransformeerden en toepassingen; Operationeel onderzoek, methoden en toepassingen. L.H.

1) F. Broeckx, J. de Kerf en M. Govaerts, FORTRAN IV, toegepaste wiskunde voor industrie-universiteit, De Sikkel NV, Antwerpen, 1972, 179 blz.

Eenzijds blijft het oog duidelijk gericht op de unie als doelstelling, te verwerkelijken — indien enigszins mogelijk — per 1 januari 1980. Hierbij gaat het echter om een tijdstip buiten de „clock time” voor een praktisch werkprogramma; voorlopig wil 1 januari 1980 als tijdstip ter voltooiing slechts zeggen dat binnen een termijn van ongeveer zeven jaar de unie werkelijkheid kan worden. Deze notie van tijd heeft iets utopisch. Anderzijds wordt een concreet programma binnen een politiek en economisch afzienbare tijd van enkele jaren noodzakelijk geacht, echter met een flexibiliteit bij de uitvoering, rekening houdend met actuele vraagstukken. Het is in deze gedachtengang niet bezwaarlijk dat met de monetaire integratie een begin wordt gemaakt; deze kan volgens Prof. Bosman zelfs als motor dienen. De politici hebben nu de taak om de monetaire toenadering in politiek-betrouwbare banen te leiden; van de economen mag worden verwacht dat zij de problemen die zich voordoen analyseren vanuit hun wetenschappelijke gezichtshoek. Een ieder speelt zijn rol, zoals nu van hem wordt gevraagd; deze notie van de tijd is realistisch.

Het waren vooral de Belgische gasten — Prof. Dr. L. Wauters en Prof. Dr. J. Mertens de Wilmars — die een zekere utopie en zin voor realiteit verbonden. De strekking van hun betoog was dat de monetaire integratie tot nu toe overwegend diende ter oplossing van praktische problemen. Zo ontstonden de mechanismen voor monetaire samenwerking in reactie op de „hot capital movements” van 1968/1969, terwijl de verenging van de wisselkoersmarges nodig was om een 9%-marge volgens het akkoord van Washington te voorkomen. Deze maatregelen zijn echter tevens bescheiden stappen op de weg naar monetaire eenheid. Op die weg moet

onder andere met het komende Fonds worden voortgegaan voor een bijdrage tot het herstel van de stabiliteit in het wereldgeldstelsel en voor dat monetaire kader in West-Europa, hetgeen voor een goed verlopend economisch proces is vereist. Daarvoor is nodig dat reeds op vrij korte termijn het Fonds een veel meer omvattende taak krijgt dan het functioneren als verrekeningscentrale bij aan- en verkoop van valuta's ter handhaving van „de slang in de tunnel”.

Intussen moet de economische integratie worden voortgezet en het programma voor de tweede etappe aan de orde komen.

Besluit

Pessimisten en optimisten waren in Utrecht elkaars tegenvoeters; zij hadden echter ook een opmerkelijke overeenkomst. Zoals bij de pessimisten had het programma van de optimisten iets van de landsaard der sprekers. De tweeledige tijddimensie geeft uitdrukking aan een zekere Zuidnederlandse en Vlaamse lichtvoetigheid. Ontspruit het geschetste optimisme niet aan die typische levensopvatting dat als wij nu ons werk maar goed doen we daarvoor eens worden beloofd, op een tijdstip dat wij voorlopig — omdat niemand van ons het precies kent — maar prikken op 1 januari 1980? Men kan kiezen tussen deze opvatting en het geschetste pessimisme. Enkele Noordnederlanders deden dat reeds ter vergadering; zij openbaarden zich als optimist. Dat schijnt juist te zijn. Het probleem is slechts met de monetaire integratie op verantwoorde wijze voort te gaan.

C. J. Rijnvos

„Voeding is misschien wel de belangrijkste welzijnsfactor in ons bejaarden-centrum. Daarom moeten we de wisselende omstandigheden in de keuken goed kunnen opvangen.”

„Onze dienst draait 24 uur door, en voor iedereen op sterk wisselende tijden. Toch moet er op elk moment goed gegeten worden.”

„Het aantal overwerkers in ons bedrijf is geen dag gelijk. Dus we moeten, ook qua hoeveelheid, soepel kunnen inspelen op de vraag naar verantwoorde maaltijden.”

VOOR MAAL IN HET

ALLE VOORUITSTREVENDE EIGENSCHAPPEN VAN DIEPVRIES IN EEN LENIG SYSTEEM

ALLE REDEN
OM TE KOMEN KIJKEN OP
DE HORECAVA '73

*vlak bij de ingang
stand nummer 2*

Iglo's multi-portion

Alle vooruitstrevende eigenschappen van Iglo Diepvries, ondergebracht in een systeem waarvan de toepasbaarheid zeer variabel is. Meerdere porties van onafhankelijk bestelbare componenten, bestemd voor meerdere eters. Met de plezierige zekerheid dat Iglo dit systeem zo heeft uitgekiend dat kwaliteit en snelheid hand in hand gaan. Een efficiëntie die een verrassend geldbesparend effect kan hebben.

Iglo's complete maaltijden

Alle vooruitstrevende eigenschappen van Iglo Diepvries,

*Omdat geen mens
gelijk is aan de andere*

Eten is een door en door menselijk gegeven. En bovendien: geen mens is gelijk aan de ander. Ook als het er om gaat grote groepen mensen doeltreffend te voeden blijft dat gegeven onverminderd van kracht. Daarom is het diepvriesprogramma van Iglo er op afgestemd om zeer individuele wensen te blijven respecteren. Met

ondergebracht in een „afgeronde” presentatie, van complete maaltijden in eenvakschalen, twee- of drievakschalen. De keus is ruim. De variatie is groot.

Iglo's persoonlijke adviezen

Iglo zal u graag adviseren over de beste systeemkeuze, juist in uw situatie. Waarbij we u attent maken op de mogelijkheid uitgebreide documentatie aan te vragen. Zodat u zich, alvorens tot een gesprek over te gaan, rustig kunt oriënteren. Over welzijn in het perspectief van verrassende besparingen.

IGLO EN DE INDIVIDUELE AANDACHT TIJDVERZORGING GROOT

15 jaar ervaring heeft Iglo zichzelf zo geperfectioneerd dat er volledig kan worden beantwoord aan de meest strenge eisen van smaak en gezondheid en houdbaarheid. En met diezelfde ervaring is Iglo in staat voor verregaande variatie zorg te dragen. Gevoegd bij de zeer individuele aandacht voor specifieke situaties in bedrijven en instellingen.

Omdat geen situatie gelijk is aan de andere

Maaltijdvoorziening op grote schaal roept naast de eisen van smaak, gezondheid, variatie, nog een andere vraag op: Efficiency. En dat is een kwestie van organisatie. En van overleg. En omdat geen situatie gelijk is aan de andere, heeft Iglo ook daar zeer individuele aandacht voor. Het kan voor u zinvol zijn, er kennis van te nemen.

IGLO MANAGERS IN MAALTIJDVERZORGING

Graag wil ik informatie over:

Naam van bedrijf of instelling:

Uw eigen naam:

Adres:

Plaats:

Ongefrankeerd adresseren aan:
Iglo's-Maaltijden Service, Machtiging nr. 453, Utrecht.

Iglo's dag- en nachtnummer :

U kunt natuurlijk óók bellen. 't Kan dag en nacht.
van 9-17 uur: 030-63 55 22, van 17-9 uur: 030-71 94 04

E

INT 2021.360.250.

Financiering met achtergestelde obligaties

DRS. L. COREN*

In *ESB* van 16 augustus 1972 wijdt Prof. Dr. M. P. Gans een artikel aan de financiering met (gewone) achtergestelde obligaties. Hierin komt hij tot de conclusie dat deze financieringsvorm zeer weinig gemeen heeft met die van eigen vermogen en zeer veel met die van vreemd vermogen. Hij vindt dat de voor deze financieringsvorm geïntroduceerde term „tussenvorm” beter niet kan worden gehanteerd.

Deze conclusie spitst hij vooral toe op de situatie, waarbij de achtergestelde obligatie gebruikt wordt bij andere dan financiële instellingen. Bij deze aanpak wil ik hem graag volgen en ik zal ook daarom speciaal aandacht schenken aan de door SHV geïntroduceerde surplusobligatie, voor zover mij bekend het enige en recente voorbeeld van deze financieringsfiguur bij niet-financiële instellingen.

Prof. Gans constateert dat eigen vermogen duur en schaars is. Met deze conclusie ga ik graag akkoord, evenals met de door hem hiervoor aangevoerde argumenten. Evenzeer wil ik hem volgen in zijn conclusie dat er een zekere verhouding in acht moet worden genomen tussen eigen en vreemd vermogen of, zoals hij met andere woorden zegt, dat de leencapaciteit mede wordt bepaald door de omvang en toeneming van het eigen vermogen.

Jammer vind ik echter dat door Prof. Gans niet wordt aangegeven waardoor deze sleutelpositie van het eigen vermogen wordt bepaald. Naar mijn mening zijn twee factoren bepalend.

1. de beschikbaarheid voor onbepaalde tijd;
2. de volledige achterstelling, zowel wat betreft honorering als terugbetaling, bij al het overige aan de onderneming ter beschikking gestelde vermogen.

In welke mate wordt nu door de achtergestelde obligaties aan deze aspecten voldaan?

Ad 1. Beschikbaarheid voor onbepaalde tijd

In de strikte zin van het woord wordt door de achtergestelde obligatie hieraan niet voldaan. Echter bij een lang-

lopende obligatielening (40 jaar) en met aflossingsverplichtingen in het laatste deel van de looptijd kan worden gesteld dat gedurende het eerste deel van de looptijd aan deze eis wordt tegemoetgekomen. De omschrijving „tussenvorm” moet onder deze omstandigheden als gerechtvaardigd worden beschouwd.

Ad 2. Achterstelling

De achterstelling is expliciet gesteld; alleen het eigen vermogen is meer achtergesteld. Ook hier lijkt mij het gebruik van de term „tussenvorm” minstens verdedigbaar.

Waarom volgt Prof. Gans mij nu niet op deze weg? In de eerste plaats omdat hij het schuld karakter van de achtergestelde obligatielening benadrukt op grond van de rente- en aflossingsverplichtingen. Bij een zeer lange looptijd (40 jaar) en de aflossingsverplichtingen geconcentreerd in de laatste fase van de looptijd is het zeer wel verdedigbaar voor het eerste deel van de looptijd het schuld karakter te ontkennen. De renteverplichtingen spelen in de vergelijking schuld versus eigen vermogen geen dominerende rol. Immers, ook de diensten van het eigen vermogen zullen gehonoreerd moeten worden ¹⁾. Daarenboven verliezen de renteverplichtingen als argument geheel hun gewicht in het geval van de surplusobligaties, waarbij deze verplichtingen onder minder gunstige omstandigheden voor de geldnemer geen aanslag op de liquiditeit betekenen.

Vervolgens stelt Prof. Gans de vraag of de achtergestelde lening op één lijn met eigen vermogen kan worden gesteld. Hij toetst deze vraag aan de invloed die beide financieringsfiguren uitoefenen op de leencapaciteit van de onderneming. Gesteld wordt dat achtergestelde schuld alleen dan op één lijn met eigen vermogen kan worden gesteld, als de leencapaciteit van de onderneming na de uitgifte van de achtergestelde schuld in ongeveer dezelfde mate zou toenemen als het geval zou zijn geweest bij een gelijke vergroting van het eigen vermogen.

Deze toetsing verricht Prof. Gans aan de hand van een aantal criteria,

ontwikkeld ter beantwoording van de vraag aan welke grenzen schuld financiering is gebonden. Naar mijn mening betreedt Prof. Gans hier het pad van de goochelaar die uit zijn hoge hoed het witte konijn tovert, dat hij er van tevoren heeft ingestopt.

Na geconstateerd te hebben dat een achtergestelde obligatielening een schuld is, zal zeker ook bij toetsing van deze financieringsfiguur aan criteria, waaraan schuld financiering moet voldoen, blijken dat het effect van de achtergestelde obligaties op de totale financieringsstructuur van de onderneming er één is gelijk aan die van schuld.

Bij de methodiek die Prof. Gans hanteert, plaats ik derhalve een vraagteken. Ten aanzien van de door hem aangelegde criteria merk ik het volgende op ²⁾.

a. De rentabiliteitseis

Terecht wordt gesteld dat de financiering met vreemd vermogen de netto rentabiliteit nadelig zal beïnvloeden indien de kosten van de aangetrokken vermogensvorm hoger zijn dan de bruto rentabiliteit. In aansluiting hierop wordt de eis geformuleerd dat in een dergelijk geval financiering met vreemd vermogen is af te raden en dat voorkeur zal moeten worden gegeven aan financiering met eigen vermogen.

Ik zou hier echter aan willen toevoegen dat in deze gevallen veelal ook de financiering met eigen vermogen moet worden ontraden. De netto rentabiliteit zal stijgen, doch deze zal, bij de huidige belastingtarieven, maximaal 50% kunnen gaan bedragen van de omvang van de bruto rentabiliteit, welke laatste reeds lager was dan de kosten van het aan te trekken vreemde vermogen. In een dergelijk geval is slechts een doelbewuste inkrimping van de totale vermogensbehoefte aan te raden.

* De auteur is hoofd van de afdeling Financiële Zaken van SHV.

¹⁾ L. Coren, *Loon naar vermogen*, rede Nijmegen, Alphen a/d Rijn, 1972.

²⁾ Zie voor definities het hier besproken artikel van Prof. Gans.

b. De rentedekkingseis

Deze eis houdt in dat er een bepaalde minimum verhouding moet zijn tussen het bruto resultaat (winst voor belasting en interest) en de rentelasten van een bepaalde onderneming. Deze toetsing van de rentedekking (times interest earned) lijkt mij niet erg zinvol. In feite worden met deze eis enerzijds de bruto rentabiliteit van de onderneming (zie a. rentabiliteitseis) en anderzijds de verhouding eigen vermogen in relatie tot het vreemd vermogen (zie d. bufferfunctie) getoetst.

De geïntroduceerde normen zoals vermeld door Weston en Brigham komen mij wat onrealistisch voor omdat zij voorbijgaan aan de onderliggende aspecten. Bovendien had de ontdekking van Prof. Gans, dat een aantal grote en sterke Nederlandse ondernemingen de „vuistregel” lang niet halen, hier toch wel aandacht mogen geven tot wat meer twijfels aan dit soort instrumentarium.

c. De liquiditeitseis

Nagenoeg analoog aan de rentedekkingseis wordt gesteld dat de cash-flow voldoende groot moet zijn om aan de aflossingsverplichtingen te voldoen. Gegeven het feit dat bij de surplus-obligaties gedurende zeer lange tijd de aflossingsverplichtingen ontbreken, lijken deze achtergestelde obligaties op eigen vermogen.

d. De bufferfunctie

Gewezen wordt op de functie van het eigen vermogen tot afboeking van verliezen. Hoe groter dit eigen vermogen is hoe meer verliezen er mogelijk zijn. Daar waar bij de achtergestelde obligaties de achterstelling expliciet gesteld is, is de functie gelijk aan die van het eigen vermogen, hetgeen ook door Prof. Gans wordt erkend.

e. De marge-eis

Deze eis houdt in dat de onderneming niet tot de grens van het mogelijke moet gaan wat betreft de omvang van zijn schuldfinanciering. Hier komt het goochelaar/konijn-aspect volledig tot zijn recht. Afhankelijk van het antwoord op de vraag of de achtergestelde obligatielening nu wel of niet vreemd vermogen is, zal die marge verkleind of vergroot worden.

Indien men stelt dat de achtergestelde obligatie voor de hier relevante aspecten het eigen vermogen benadert, kan slechts als conclusie gelden dat aan de marge-eis wordt voldaan. De totale leencapaciteit van de onderneming moge bij een emissie van achtergestelde obligaties dan wel lager zijn dan die bij een emissie van aandelenkapitaal, doch de resterende leencapaciteit zal aanzienlijk groter zijn dan die bij een emissie met niet achtergesteld, langlopend vreemd vermogen.

Conclusie

Het betoog van Prof. Gans mondt uit in de conclusie dat eigen vermogen „niet te vervangen” is, een uitspraak die aan roomboter doet denken en wat haar waarheidsgehalte betreft daardoor onbedoeld in een niet al te best klimaat terecht komt. Ik ken overigens niemand die gesteld heeft dat in de huidige productie-organisatie eigen vermogen zou kunnen worden gemist. Maar daar ligt het vraagstuk ook niet. Het gaat om de vraag of er in bepaalde situaties en in bepaalde mate aanvaardbare alternatieven voor eigen vermogen kunnen worden gevonden. Een beschouwing die aan alle essentiële financieringscriteria op *evenwichtige* wijze aandacht geeft, leidt dan tot een oordeel met betrekking tot vormen van achtergestelde leningen dat genuanceerder en

tevens aanmerkelijk positiever is dan het oordeel dat door Prof. Gans wordt verwoord.

De stimulans voor de rentabiliteit als gevolg van de veel lagere kosten dan die van eigen vermogen (zoals ook door Prof. Gans erkend), de zorg voor de liquiditeit, zoals die uit looptijd en voorwaardelijke rentevergoeding met name bij de surplus-obligaties blijken en de primaire aandacht voor de solvabiliteit, in de vorm van de achterstelling, creëren te zamen een rationele en aantrekkelijke financieringsvorm, die terecht en mogelijk met ere de naam „tussenvorm” draagt, hetgeen wellicht nog onderstreept mag worden door het hierbij afgedrukte vergelijkende overzicht.

L. Coren

Naschrift Prof. Dr. M. P. Gans

Als grote financiële instellingen en een concern als SHV met een nieuwe financieringsvorm — i.c. achtergestelde obligaties — voor de dag komen, vraagt menige onderneming zich af of een dergelijke noviteit misschien ook een oplossing kan bieden voor de eigen financieringsproblematiek. Het was de bedoeling van mijn artikel, aan te tonen dat de achtergestelde obligatie geen fundamentele en algemeen toepasbare oplossingen kan bieden, dat het vaak voordeliger zal zijn om, voor zover een onderneming nog leencapaciteit heeft, gewone in plaats van achtergestelde obligaties uit te geven, en dat het vaak gevaarlijk zal zijn om achtergestelde obligaties uit te geven als substituuut voor eigen vermogen. In mijn artikel werd tevens — zij het in alle beknoptheid — een aantal criteria vermeld, welke een onderneming kan hanteren bij het nemen van beslissingen inzake het aangaan van gewone of achtergestelde schulden.

De geachte inzender beperkt zijn opmerkingen tot de SHV-surplus-obligaties 1), een specifieke vorm van achtergestelde obligaties, die afwicht van andere typen, o.a. doordat sprake is:

- van een zeer lange looptijd, nl. 40 jaar, terwijl pas in de laatste 10 jaar tot aflossing behoeft te worden overgegaan;

Vergelijkend overzicht

	Gewoon aandeel	Surplus-obligatie	Gewone obligatie
Risico ten aanzien van terugbetaling bij faillissement enz.	na alle crediteuren	na alle preferente en concurrente crediteuren, maar vóór aandeelhouders (ongeveer als bij preferente aandeelhouders)	vóór aandeelhouders na preferente crediteuren in gelijke mate als andere concurrente crediteuren
Beloning jaarlijks	ten dele afhankelijk van de winst wisselend uit winst na belasting (= winstuitkering)	onafhankelijk van de winst deels wisselend deels olopend (binnen grenzen) uit resultaten vóór belasting (kostenpost)	onafhankelijk van de winst gelijkblijvend uit resultaat vóór belasting (kostenpost)
onregelmatig	bonussen claims koerswinsten of -verliezen (als gevolg van winstontwikkeling)	geen eventueel claims koerswinsten of -verliezen vrijwel uitgesloten (kan praktisch niet beneden pari dalen)	geen geen koerswinsten of -verliezen (als gevolg van renteontwikkeling) (kan ver beneden pari dalen)
Betaling jaarlijkse beloning	in contanten en/of in aandelen	in contanten en/of in surplus-obligaties	in contanten
Looptijd	onbeperkt	40 jaar	10 tot 25 jaar
Aflossing normaal vervroegd	niet van toepassing niet gebonden aan nominale waarde of gestort bedrag (hoger of lager)	gestort bedrag gestort bedrag + contante waarde van de gedeerde surplus-rente	nominale waarde nominale waarde + enkele (koers)punten
Zeggenschap	beperkt (o.a. door structuurwet)	geen	geen

1) In mijn artikel heb ik ten opzichte van achtergestelde obligaties ten laste van financiële instellingen een aantal restricties gemaakt, bijv. door te zeggen dat enkele van de door mij behandelde criteria voor schuldfinanciering niet „zonder meer” op financiële instellingen van toepassing zijn, en dat achtergestelde obligaties niet als substituuut voor eigen vermogen kunnen fungeren „althans zeker niet bij industriële ondernemingen”. Bij algemene banken speelt nl. het solvabiliteitsregime van De Nederlandsche Bank een aparte rol, hetgeen voor industriële ondernemingen niet aan de orde is.

- b. van een wisselende rente, die is samengesteld uit een basisrente, welke wordt bepaald door het rendement van staatsobligaties, en een surplus-rente, die oploopt van 10% der basisrente in de eerste 10 jaar van de looptijd tot 40% in de laatste 10 jaar. De totale rente zal echter minimaal 6% en maximaal 15% bedragen;
- c. van de mogelijkheid de rente in geval van verlies niet in contanten te betalen, maar in surplus-obligaties.

Indien het betoog in mijn artikel inzake de financieringsmerites van achtergestelde obligaties juist is, dan zullen de bereikte conclusies ook van toepassing moeten zijn op het onderhavige type, de surplus-obligatie.

Welnu, door de lange looptijd van de lening en het aflossingsschema zullen de aflossingen gedurende de eerste dertig jaar geen eisen aan de liquiditeit van de onderneming stellen. Wat dit punt betreft lijken de surplus-obligaties derhalve gedurende een generatie op eigen vermogen.

Juist om beleggers zover te krijgen dat zij met een dermate lange looptijd genoeg nemen heeft men echter gemeend de rentevergoeding zodanig te moeten construeren, dat deze ver kan oplopen boven een niveau, dat wij thans normaal achten, nl. tot maximaal 15%. Als een dergelijk hoog rentepercentage bereikt zou worden, hetgeen bepaald niet ondenkbaar is gezien de surplus-rente ten bedrage van 10% à 40% van de basisrente, dan zal de surplus-obligatie de netto-rentabiliteit normaliter onder druk zetten. Er zijn immers slechts bijster weinig ondernemingen die een bruto-rentabiliteit halen die gelijk is aan of hoger dan een dergelijk rentepercentage. Het voordeel van de liquiditeitsbesparing gedurende een generatie wordt dus betaald met een aanzienlijke vergroting van het risico, dat de rente zal gaan stijgen boven de bruto-rentabiliteit.

Ik teken hierbij nog aan dat de heer Coren in zijn reactie op dit punt niet consistent is. Enerzijds onderschrijft hij expliciet mijn stelling dat de netto-rentabiliteit onder invloed van schuld-financiering onder druk kan komen te staan (zie zijn opmerking onder „Rentabiliteitseis”). Maar tevoren heeft hij opgemerkt: „De renteverplichtingen spelen in de vergelijking schuld versus eigen vermogen geen dominerende rol”. Die renteverplichtingen maken echter juist dat onder bepaalde omstandigheden de netto-rentabiliteit van het eigen vermogen wordt gedrukt. Ook aan het eind van zijn betoog is de geachte inzender blijkbaar weer vergeten wat hij onder het hoofd Rentabiliteitseis heeft opgemerkt, nl. als hij spreekt over „de stimulans (die van de surplus-obligaties zou uitgaan, G.) voor de rentabiliteit als gevolg van de veel lagere kosten dan die van eigen ver-

mogen”, waaraan hij dan ook nog toevoegt: „Zoals door Prof. Gans erkend”. De inzender haalt m.i. twee zaken door elkaar, nl. enerzijds de *kostenvergelijking* van eigen en vreemd vermogen en anderzijds het *effect op de netto-rentabiliteit* van het eigen vermogen dat uitgaat van de omstandigheid, dat het financieren met schulden lasten meebrengt die niet afhankelijk zijn van het bruto-resultaat der onderneming.

Hetzelfde probleem speelt een rol bij de beoordeling van het derde door mij vermelde kenmerk van de surplus-obligatie, nl. dat de rente in slechte tijden betaald kan worden met surplus-obligaties in plaats van in contanten. Dit levert wel een tijdelijk liquiditeitsvoordeel op, maar het effect op de netto-rentabiliteit wordt er niet anders om. Aan deze opmerking, reeds in mijn oorspronkelijke artikel geplaatst, is door de heer Coren voorbij gegaan.

Onvolledig is de heer Coren bij het citeren ook, als hij opmerkt dat volgens mijn eigen woorden aan de achtergestelde obligatie in tijden van verlies dezelfde bufferfunctie kan worden toegekend als aan het eigen vermogen. Ik had hieraan nl. toegevoegd, dat dit weliswaar het geval is tegenover derden, maar dat voor de onderneming zelve wel degelijk van een aanmerkelijk verschil tussen achtergestelde (incl. surplus-)obligaties en eigen vermogen sprake is. Als de verliezen zo hoog zouden oplopen dat de rechten van de houders van achtergestelde obligaties worden aangetast, leidt dit tot het faillissement van de onderneming; dit is niet het geval bij het verloren gaan van een deel van het eigen vermogen. Verwezen moge worden naar het concrete getalenvoorbeeld in mijn artikel. Ik geef toe dat hier extreme omstandigheden in het geding zijn, maar daar gaat het nu eenmaal om wanneer men het over deze buffer- (of solvabiliteits-)functie heeft.

De conclusie moet luiden dat de surplus-obligaties, dank zij hun zeer lange looptijd en de mogelijkheid in noodgevallen de rente niet in contanten te betalen, qua liquiditeitsbeslag gedurende een lange periode geen hogere eisen stellen dan eigen vermogen. Qua effect op de netto-rentabiliteit loopt de onderneming er evenwel zelfs nog grotere risico's mee dan met normale obligaties, terwijl zij in noodgevallen, als het een onderneming werkelijk slecht gaat, qua bufferfunctie in geen dele op één lijn met eigen vermogen mogen worden gesteld.

Of men de surplus-obligatie nu wel of niet een tussenvorm tussen eigen en vreemd vermogen mag noemen, is niet zo heel erg belangrijk. Zelf heb ik gesteld dat het „maar beter” is om dit niet te doen, en ik meen bij deze stelling te moeten blijven. Voor de onderneming is relevant een analyse van de effecten

van elk financieringsinstrument op de liquiditeit, de rentabiliteit, en de overlevingskansen in moeilijke tijden. De gegevens in de interessante tabel van de heer Coren zullen eveneens tot deze drie aspecten moeten worden herleid. Om een beeld van de geachte inzender over te nemen: alleen een dergelijke analyse zal de onderneming kunnen helpen bij het ontmaskeren van eventuele goochelaars.

M. P. Gans

ESB

Mededelingen

Bruges Week 1973: „Towards a European Policy of Higher Education: Goals and Methods”

Symposium organised by the College of Europe in collaboration with European Cultural Foundation, Amsterdam; L'institut de la Communauté européenne pour les études universitaires, Bruxelles; International Council for Educational Development, New York.

This Symposium, which will be held on the 12th, 13th and 14th of April 1973, seeks to:

a. define common tasks at a European level, for which a contribution of, and concerted action among, higher education institutions of the different countries appear as indispensable. This concerted action could simultaneously reinforce inter-university cooperation and facilitate renewal and innovation in the higher education systems; and

b. identify the indispensable means through which this contribution and cooperation can be developed.

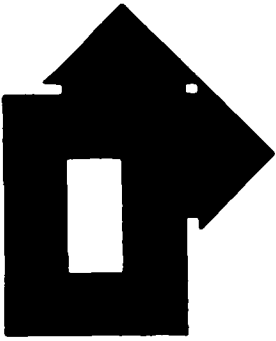
Preliminary programme:

12th April: Participation of universities in the economic and social development of Europe;

13th April: Present capacity and necessary reforms in institutions and systems of higher education in view of the development of the service function; Concerted action and cooperation between European universities; Problems of relations between the European Community and institutions of higher education in Europe;

14th April: Summary of findings of the symposium.

For further details: Secretariat of the Symposium: Miss Nicole CLAEYS, Secretary to the Rector, and Mr. Gustaaf DIERCKX, Administrative Assistant to the Rector, College of Europe, Dyer 11 8000 Brugge, Belgium, tel.: (050) 3 65 62.

Inkomensverdeling

A. F. VAN ZWEEDEN

De sterk door vakbondsleiders als Mertens en Lanser betwiste uitspraak van het Verbond van Nederlandse Ondernemingen, dat de inkomensverdeling geen probleem meer van de eerste orde zou zijn, werpt een onthullend licht op het door Prof. Ter Hoeven gesignaleerde onderscheid tussen de „vakeconomie” van overheid en werkgevers en de „volkseconomie” van de werknemers.

Strikt kwantitatief geredeneerd zou een betoog dat uitmondt in een bagatelisering van de nog bestaande inkomensverschillen heel goed houdbaar zijn. Als met de Wiardi Beckmanstichting en het VNO de vuistregel mag worden aangehouden dat een verhouding van 1 op 5 nog aanvaardbaar is, dan kan simpelweg worden berekend dat 99% van de inkomensstrekkers binnen de marge tussen f. 9.000 en f. 45.000 netto-inkomen valt. De 1% die meer dan de toelaatbare f. 45.000 netto per jaar verdient, is dan een vrijwel te verwaarlozen aantal. Zou het meerkomen van deze groep worden wegbelast en verdeeld over de 99% andere belastingbetalers, dan zou iedere inkomensstrekker er drie gulden per week op vooruitgaan.

Het moet ieder duidelijk zijn dat hier sprake is van een grove simplificatie. Prof. De Galan heeft er in het VNO-blad al op gewezen dat vele inkomensstrekkers minder ontvangen dan het minimumloon, zoals jeugdigen, part-timers, kleine zelfstandigen en trekkers van sociale uitkeringen. De vuistregel van de WB-Stichting heeft alleen betrekking op volwassenen die deel uitmaken van de beroepsbevolking. Maar ook op grond van de 1-procent-berekening kan het verdelingsprobleem niet onbelangrijk worden genoemd.

Mertens heeft gezegd dat de conclusie van het VNO eigenlijk precies andersom zou moeten luiden: juist omdat het zo'n beperkte groep is van wie het inkomen zo ver naar boven doorschiet, is deze situatie onaanvaardbaar. Als driekwart van alle inkomensstrekkers boven de f. 45.000 zou zitten, lag het probleem heel anders.

Met de NKV-voorzitter kan het ver-

delingsprobleem ook zo worden gezien: stel dat alle inkomens boven de norm van f. 45.000 „schoon” ten goede zouden komen aan het overheidsbudget. Dat zou een extra opbrengst opleveren van rond één miljard gulden, waarmee bijna 20.000 woningen kunnen worden gebouwd.

Uit dit soort redeneringen volgt dat de verdelingsproblematiek instrumenteel moet worden opgevat, niet strikt „vakeconomisch” en kwantitatief.

Met het centraal akkoord hebben wij in Nederland de eerste, onzekere, stappen gezet op de weg die naar een samenhangend inkomensbeleid moet leiden. Inkomensnivellering is in dit verband niet uitsluitend een eis van rechtvaardigheid, geen ethisch doel in zich zelf, maar ook een middel om een verder liggend doel te bereiken: een samenleving die berust op democratischer machts- en inkomensverhoudingen. Inkomensnivellering is in deze context ook niet louter een kwestie van belastingheffing of inkomensherverdeling via de sociale wetten. Democratisering van onderwijs en cultuur, grotere gelijkheid van kansen en democratisering van de machtsverhoudingen vormen essentiële elementen in een beleid dat zijn aangrijpingspunt vindt in een „sociaal contract”.

Ter Hoeven schrijft in het inleidende essay van het pas onder zijn redactie bij Samsom verschenen boek *Breukvlakken in het arbeidsbestel*:

„Zolang alleen een statische arbeidsvergelijking wordt gemaakt, zou inderdaad tevredenheid de enige conclusie kunnen zijn bij sterk stijgende reële lonen. Arbeid wordt niet plezieriger, doch de grote en kleine irritaties worden gecompenseerd. Nu de inspanning zoveel zwaarder wordt gewogen, hetgeen uitmondt in een dynamische arbeidsvergelijking, is die tevredenheid evenwel opnieuw hoogst onzeker. Bepaald problematisch wordt de situatie indien daarenboven statusvergelijkingen worden gemaakt. Vooral in een dynamische maatschappij, waarin het 'vergelijkend samenleven' alle muren omver werpt, kan het nahinken van de koopkracht bij de aspiraties tot ernstige

ontevredenheid aanleiding geven (...).”

„Met des te meer kracht presenteert zich echter, nog eens gestimuleerd door de stijging van het onderwijsniveau en de verkorting van de arbeidstijd, de statusvergelijking. Het gelijkheidsideaal werpt alle scheidslijnen omver, zeker nu men het steeds letterlijker gaat opvatten. Bij de beoordeling van de eigen maatschappelijke positie wordt niet meer halt gehouden voor traditionele vergelijkingsbarrières. Uiteindelijk zou men alles kunnen opeisen, wat de ander ook heeft - wie de ander ook moge zijn. Zover is dit proces nog niet gevorderd, maar het front is in beweging”.

Een vrij uitvoerig citaat, maar het maakt, hoop ik, duidelijk waar het bij de verschuivende waarden en vergelijkingsmaatstaven in onze dynamische maatschappij om gaat. Meer dan afgunst is bij de werknemers met hun sterkere positie op de arbeidsmarkt een culturele doorbraak in het geding. Het gaat hun daarbij heel duidelijk niet alleen maar om verdere inkomensverbeteringen. Uit de enquêtes die de vakcentrales onder hun leden hebben gehouden over hun actieprogramma 1971-1975 mocht de conclusie worden getrokken dat de leden bereid zijn een deel van hun inkomen af te staan voor collectieve voorzeningen.

Inkomensverdeling betekent dus kennelijk niet alleen maar „meer centen”, maar ook „beter onderwijs, een beter leefmilieu, meer betaalbare woningen”. Daarvan weer afgeleid zijn de voorwaarden die de vakcentrales verbinden aan een sociaal contract, dat moet leiden tot matiging van de loon- en prijsstijging. Een dergelijke matiging heeft voor de werknemers blijkbaar alleen zin, als voldaan wordt aan hun niet-materiële eisen die in de collectieve sfeer liggen.

Vandaar ook dat de vakbeweging met recht kan stellen dat bij een inkomensbeleid en bij de onderhandelingen over een sociaal contract de structuur van de samenleving aan de orde moet worden gesteld.

Deze veel bredere context van een inkomensbeleid maakt het misschien verklaarbaar dat de werkgevers geneigd zijn de problematiek te verenigen tot

Drs. A. Nentjes: De ontwikkeling van de economische theorie. Wolters-Noordhoff N.V., Groningen, 1971, XVI + 228 blz., f. 24,75.

Dit boek, dat is gebaseerd op colleges voor candidandi aan de economische faculteit van de Universiteit te Groningen, komt wat de opzet betreft in aanmerking voor een eigen plaats tussen de boeken over de geschiedenis van het vak die — wanneer het al oudere boek van L. J. Zimmerman 1) buiten beschouwing wordt gelaten — onlangs in ons land zijn verschenen 2). Het is, naar de schrijver in het voorwoord meedeelt, vooral bedoeld „ter ondersteuning van de studie in de algemene economie” en „de uiteenzetting van de meer recente theorieën beslaat daarvoor een relatief vrij groot aantal pagina's”, nl. deel V, blz. 116-223, als we ervan uitgaan dat de schrijver hiermee doelt op „de periode na de economische scholen — na 1920”, of zelfs blz. 70-223, indien we Marshall, Walras en de marginalisten van de derde generatie ook onder de dragers van de meer recente theorieën rekenen; hetgeen ons in dit verband alleszins verdedigbaar lijkt.

Gezien de opzet zouden we, ons in de tijd terugverplaatsend, bij het boek van Nentjes dan te doen hebben met de opvolger van het bekende boek van H. W. C. Bordewijk: *Theoretisch-historische inleiding tot de economie* 3). De kenmerken van het vak en de methodiek zijn inmiddels wel enigszins gewijzigd, maar Nentjes gaat er blijkbaar net als Bordewijk vanuit, dat een kennismaking zeer wel langs historische weg kan plaatsvinden. Wat echt is veranderd is, dat de kennismaking thans op wat minder gezapige toon geschiedt: het vak is harder geworden 4).

een louter kwantitatief vraagstuk dat in een bepaalde „vakeconomische” optiek te verwaarlozen lijkt te zijn. De wetenschap dat maar 1% van de inkomensstrekken meer verdient dan toelaatbaar wordt geacht en dat zowel de minimumloontrekkers als de mensen met een netto-inkomen van f. 45.000 eigenlijk in hetzelfde schuitje zitten, maakt de ontevredenheid van de grote groep werknemers niet kleiner en het vraagstuk van de inkomensverdeling niet minder relevant.

A. F. van Zweeden

Al zal op den duur de nieuwe opzet van het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs door het verplicht stellen van slechts twee vreemde talen roet in het eten kunnen gooien: een Nederlands boek ontkomt daarnaast niet aan een vergelijking met wat elders verscheen en op eenzelfde leest werd geschoeid, bijv. het al oudere boek van T. W. Hutchison 5), het door de schrijver op blz. VI vermelde handboek van M. Blaug 6), dan wel de in veel opzichten meer simpele versie daarvan — bijv. voor candidandi — van de hand van I. H. Rima 7), welke auteur inmiddels ook een acceptabele bundel *Readings in the History of Economic Theory* 8) verzorgde. En ten einde niet de indruk te wekken, dat alle wijsheid in de economie uit de Angelsaksische wereld stamt, zij hier tevens het boek van G. Stavenhagen vermeld 9).

Zoals het voorgaande genoegzaam illustreert ligt een aantal vergelijkingen voor de hand. Het is echter juister op de eerste plaats de schrijver van het onderhavige werk „on his own terms” te benaderen.

Periode tot 1870

De behandeling van de periode tot 1870 geschiedt uiterst summier. Voor het Griekse en scholastieke denken is te zamen met het mercantilisme krap 2 1/2 pagina ingeruimd. Nu laat zich gemakkelijk voorstellen, dat het niet in de opzet van de auteur past om aan deze onderdelen naar verhouding evenveel ruimte ter beschikking te stellen als het geval is bij bijv. J. Schumpeter en L. H. Haney 10), maar om twee redenen valt de uiteindelijk gedane keus te betwisten. Ten eerste: juist in een tijd waarin de interdisciplinaire benadering in de wetenschap als gewenst op de voorgrond wordt geschoven en hiervoor bij de inleiding in de kern van die wetenschappen op begrijpelijke gronden nauwelijks gelegenheid bestaat, leent zich een historische inleiding bij uitstek wel hiertoe. Men hoeft niet eens bij de code van Hammurabi te beginnen om toch via het denken zoals dit in de klassieke oudheid en in de scholastiek gestalte kreeg aan de noviet iets over te brengen

van het besef van de maatschappijbetrokkenheid van de economische wetenschap 11). Dit is wellicht zelfs een betere introductie tot de vraag of een relativistische dan wel een absolutistische benadering van de geschiedenis van de economie de voorkeur verdient; een vraagstuk dat de schrijver nu in ruim één pagina afdoet, waardoor zijn keuze voor de laatste vrijwel het karakter van een geloofsartikel krijgt. Ondanks de beknopte motivering komt zelfs Blaug hier tot een genuanceerder standpuntbepaling en Schumpeters magistrale

- 1) L. J. Zimmerman, *Geschiedenis van het economisch denken*, eerste druk 1947, vijfde druk, Den Haag, 1957.
- 2) H. H. Behrens, *De ontwikkeling in het economisch denken*, Aula-boeken, Utrecht/Antwerpen, 1969; P. C. van Traa, *Geschiedenis van de economie*, Amsterdam, 1969.
- 3) Groningen, Den Haag, Batavia, 1931; een kloeke band van 653 pagina's.
- 4) Al leest Behrens toch bijzonder prettig en is hij in zijn compilatie uit Bordewijk en J. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (1954), degelijk. Twee Nederlandse boeken waarmee Bordewijk indertijd moest wedijveren waren S. Polak, *Beknopte geschiedenis der staathuishoudkunde in theorie en praktijk* (1919), tweede herziene druk, Amsterdam, 1928 — en altijd nog zo'n 795 pagina's — en P. A. Diepenhorst, *Voorlezingen over de geschiedenis der economie*, Utrecht, 1910, later opgenomen in het vierdelige *Voorlezingen over de economie*, waarvan in de jaren twintig de derde herziene druk verscheen. N. G. Pierson valt, naar moet worden aangenomen, door zijn op enkele hoogtepunten toegespitste verhandelingen begrijpelijkerwijs buiten de belangstellingssfeer van de lezers van genoemde „complete” overzichten. Zie zijn *Verspreide economische geschriften*, deel II, Haarlem, 1910.
- 5) *A Review of Economic Doctrines 1870-1929*, Londen, 1953.
- 6) *Economic Theory in Retrospect* (1962), herziene druk, Homewood, Illinois, 1968.
- 7) *Development of Economic Analysis*, Homewood, Illinois, 1967.
- 8) New York enz., 1970.
- 9) Eerste druk 1951, vierde druk, Göttingen, 1969. Een aantal fraaie bundels vervolmaken het beeld dat men zich van de ontwikkeling van het vak uit de tweede hand kan vormen, nl. H. W. Spiegel (red.), *The Development of Economic Thought*, New York en Londen, 1952, J. J. Spengler en W. R. Allen (red.), *Essays in Economic Thought. Aristotle to Marshall*, Chicago, 1960, J. A. Gherity (red.), *Economic Thought. A Historical Anthology*, New York, 1965 en H. C. Recktenwald (red.), *Geschichte der Politischen Ökonomie. Eine Einführung in Lebensbildern* (1965), Stuttgart, 1971.
- 10) *History of Economic Thought. A Critical Account of the Origin and Development of the Economic Theories of the Thinkers in the Leading Nations*, vierde uitgebreide druk, New York, 1949 en nog in 1968 herdrukt.
- 11) Het was althans onze ervaring, dat zelfs de voor pragmatisch doorgaande Amerikaanse ondergraduates via de code van Hammurabi juist de schok van nieuwsgierigheid ondergingen, die nodig is om de 'fossielen van de wetenschap' te kunnen savoureren, terwijl de nog pragmatischer graduates via de scholastiek — natuurlijk op een aangepaste wijze, die in tijdschrift-artikelen van de laatste decennia te vinden is — ook zeer snel te motiveren bleken. De rechtvaardige prijs vormt een onuitputtelijk onderwerp en spant een boog van Aristoteles tot in onze tijd.

werk maakt duidelijk dat het relativistische bloed toch kruipt waar het niet gaan kan. Ten tweede: de mercantilisten hebben weliswaar vooral geworsteld met het begrip rijkdom, maar bekend is ook dat in hun geschriften de eerste aanzet tot een analyse in termen van vraag en aanbod wordt aangetroffen — d.w.z. een duidelijk verband met de moderne theorie van de prijsvorming — en hierover zwijgt Nentjes volledig. Nader hierover bijv. H. R. Sewall, W. D. Grampp en H. U. Willeke 12).

Bij de fysiocraten wordt terecht het verband gelegd met de kringloopanalyse van Keynes en de input-outputanalyse. Weinig informatief is het evenwel om te vermelden, dat de laatste „omstreeks 1940 (werd) ontdekt door Leontief” (op. cit., blz. 10) 13), en de tabel op blz. 10 is niet helemaal correct weergegeven, terwijl de samenvatting van de kringloopfiguur op blz. 9: „De totale geldstroom ter waarde van 5 miljard francs stroomt vanuit de „classe productive” via de „classe propriétaire” en via de „classe stérile” terug naar de „classe productive””, beslist onjuist is 14). Tenslotte is ook slechts de betaalde pacht aan de landeigenaar gelijk aan het „produit net” en niet, zoals schrijver in de tabel en op blz. 9 beweert, de bruto-productie van de landbouwsector.

De Engelse klassieke school (1776-1870) krijgt 27 pagina's toebedeeld. Schokkende zaken treffen we er niet in aan. Al wordt de lezer gedwongen aan te nemen dat Adam Smith geen waardeleer had — die komt pas bij Ricardo ter sprake (op. cit., blz. 21) —, wordt niet zijn sprekende voorbeeld van de voordelen der arbeidsverdeling en de beperking die de marktomvang hieraan stelt vermeld en moet de lezer het m.b.t. de term 'wealth' doen met een apodictische voetnoot — zonder enige literatuuraanduiding 15) —, waarvan de inhoud bovendien in conflict komt met de suggestie die op blz. 13 door het gebruik van de term algemeen welzijn wordt opgeroepen. In verband met de kansen die een geschiedkundige inleiding in de economie biedt om als tegenwicht voor de specialisatie te tonen hoe „de economie” langzaam werd losgepeld uit meer omvattende beschouwingen over de maatschappij is het teleurstellend, dat Nentjes geen gebruik heeft gemaakt van de mogelijkheid hier op basis van de inmiddels beschikbare literatuur, bijv. Smith, met zijn 'moral sentiments', tegen Ricardo, met zijn welhaast axiomatische benadering, uit te spelen. Een recente voortreffelijke bespreking vinden we bij A. Skinner in zijn inleiding tot de herdruk van de *Wealth of Nations* in de Pelican Classics serie (1970), en het bekende essay van R. L. Meek dateert reeds van 1954 16).

Het zou te ver voeren om uitvoerig de behandeling die Nentjes de klassieken te beurt laat vallen van commentaar te

voorzien. Gelukkig zijn we er niet mee. De grepen die hij doet leiden tot een onevenwichtige visie op de ten tonele gevoerde auteurs en op de lijnen die hen verbinden met de huidige theorievorming. Malthus is blijkbaar slechts van belang in verband met de wet van de afzetwegen van Say (die tot 1832 en niet tot 1830 leefde) 17), Ricardo en Mill hebben kennelijk geen bijdrage geleverd tot Marshalls analyse van de internationale handel en in hoeverre de „rent”-analyse van de klassieken heeft bijgedragen tot een later veel algemener inzicht met betrekking tot de beloning van de produktiefactoren leert de lezer evenmin 18) (pas bij de bespreking van Marshall, op. cit., blz. 76, vernemen we dat die bijdrage er is geweest); slechts in een bepaald opzicht laat de auteur nu Von Thünen met die eerstrijken.

Van een inleiding mag geenszins verwacht worden, dat van iedere auteur of van hele scholen een afgerond en uitgebalanceerd beeld wordt verkregen, maar juist binnen de door de auteur vermelde doelstelling van ondersteuning van de algemene theorie had men een andere dan de boven aangeduide aanpak verwacht. Te denken valt hier ook aan de opvattingen van Lauderdale inzake de kapitaalproductiviteit en zijn onderscheid in 'public' en 'private wealth' of 'riches'. Wellicht dat Nentjes bovendien het slachtoffer is van het misverstand, dat modern is wat in symbool- en formulevorm kan worden weergegeven. En als dan — zoals bij de uiteenzetting over Ricardo — de symbolen niet behoorlijk worden gedefinieerd en er ook niet bijster veel mee wordt gedaan kan men de lezer beter dadelijk naar Blaug verwijzen.

Bij de behandeling van Marx staat de ontwikkelingstheorie centraal. Deels is dat natuurlijk terecht en in formulevorm laat zich een gemakkelijke vergelijking met Smith en Ricardo trekken. Het zou echter geen kwaad gekund hebben om de student die in deze turbulente tijden zoveel over de relevantie van de arbeidswaardeleer en de uitbuitingstheorie hoort ook even te laten kennismaken met het transformatieprobleem en de wiskundige analyse die Georgescu Roegen van de ineenstortingstheorie heeft gegeven 19).

Periode na 1870

Meer bevrediging schenkt Nentjes' boek als de periode na 1870 wordt behandeld. We krijgen hier dan ook te maken met een materie die zich evengoed leent voor een ter illustratie van de moderne probleemstelling van daaruit terugrijpen op de (recente) voorgeschiedenis. Deels gebeurt dat dan in voetnoten of gewoon in de tekst van het leerboek — zoals bijv. bij Lipsey en bij

Delfgaauw — om de lezer voor te bereiden op het uiteindelijk bereikte inzicht. Zo passeren bij Nentjes hier derhalve vrijwel alle bekende onderdelen uit de moderne micro- en macro-economie en de conjunctuur- en groeitheorie in historische volgorde netjes de revue.

Alleen zou het juist in een historische inleiding aardig zijn geweest om bijv. de problemen van de nutsmeting — als mogelijkheid en noodzakelijkheid doodverklaard ten tijde van Allen en Hicks en vervolgens weer tot leven gebracht door Neumann en Morgenstern — eens leesbaar op een rij te zetten. Artikelen als die van G. J. Stigler, O. Lange, A. Alchian, D. Ellsberg en M. Friedman en L. J. Savage 20) en de bespreking

12) H. R. Sewall, *The Theory of Value before Adam Smith*, Publications of the American Economic Association, augustus 1910, i.h.b. blz. 50 e.v., W. D. Grampp, *The Liberal Elements in English Mercantilism, Quarterly Journal of Economics*, 1952, opgenomen in Spengler en Allen, op. cit., blz. 61-91, i.h.b. blz. 77 e.v. en H. U. Willeke, *Entwicklung der Markttheorie. Von der Scholastik zur Klassik*, Tübingen, 1961.

13) Zie bijv. H. B. Chenery en P. G. Clark, *Interindustry Economics*, New York en Londen, 1959, blz. 3 en 9 en P. J. D. Wiles, *The Political Economy of Communism*, Oxford, 1964, blz. 197/198.

14) Correct is bijv. L. J. Zimmerman, op. cit., blz. 43/44 en M. Blaug, op. cit., blz. 27/28. De misverstanden die Nentjes met zijn tabel wekt vindt men niet in A. Phillips, *The Tableau Economique as a Simple Leontif Model, Quarterly Journal of Economics*, 1955, blz. 141 of R. L. Meek, *The Economics of Physiocracy*, Londen, 1962, blz. 295.

15) Men zie daarvoor J. Schumpeter, op. cit., blz. 625 e.v., E. Cannan, *A History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy from 1776 to 1848*, derde druk, Londen, 1917, hoofdstuk I. Ook i.h.b. D. Ricardo, *On the Principles of Political Economy and Taxation*, editie P. Sraffa, deel I, hoofdstuk XX.

16) A. Skinner, Introduction, blz. 11-79; R. L. Meek, *Economics and Ideology and Other Essays*, Londen, 1967, blz. 34-50.

17) En de monografie van H. Würgler, *Malthus als Kritiker der Klassik*, Winterthur, 1957, waarin Malthus als een veel interessanter theoreticus naar voren komt dan gemeenlijk wordt aangenomen, is blijkbaar aan Nentjes' aandacht ontsnapt.

18) Naast de literatuur genoemd in Blaug, op. cit., blz. 91 zie men H. Ph. J. Heukensfeldt Jansen, *Bijdrage tot de theorie van het producentensurplus (rente) in het bijzonder in verband met het aanbod*, diss. Universiteit van Amsterdam, 1954.

19) Zie bijv. Blaug op. cit., blz. 231 e.v. en N. Georgescu Roegen, *Mathematical Proofs of the Breakdown of Capitalism (Econometrica)*, 1960), opgenomen in zijn boek *Analytical Economics*, Cambridge, Mass., 1966.

20) G. J. Stigler, *The Development of Utility Theory*, in *Journal of Political Economy*, 1950; O. Lange, *The Determinateness of the Utility Function*, *Review of Economic Studies*, 1933/1934; A. Alchian, *The Meaning of Utility Measurement*, *American Economic Review*, 1953; D. Ellsberg, *Classic and Current Notions of 'Measurable Utility'*, *Economic Journal*, 1954; M. Friedman en L. J. Savage, *The Utility Analysis of Choices Involving Risk*, *Journal of Political Economy*, 1948.

door Blaug en bijv. Tapas Majumdar 21) bevatten toch voldoende materiaal voor een historisch overzicht, dat de student steun biedt bij de bestudering van de theorie van het consumentengedrag en de welvaartstheorie. Aldus zou dan — bijv. via J. R. Hicks, F. Machlup, A. P. Lerner en P. A. Samuelson 22) — ook duidelijk kunnen worden in hoeverre het in geld uitgedrukte consumenten-surplus „een indicatie (is) van het nutsurplus dat het goed de consument geeft” (op.cit., blz. 78). Door de talloze restricties die men moet maken om zo'n uitspraak te kunnen doen is het nl. maar een armeterige maatstaf en op inleidend niveau steekt bijv. H. T. Koplin 23) dit niet onder stoelen of banken.

Verwarring wekt het ook wanneer op blz. 143 wordt vermeld, dat de axiomatiche keuzetheorie heeft vastgesteld dat „de conclusies van de indifferentiecurven analyse van de konsumentenkeuze op zo'n 11 axioma's berust”, terwijl op blz. 145 te lezen staat dat het optimum volgens de axiomatiche keuzetheorie op een viertal bijzondere axioma's berust, nl. deelbaarheid, continuïteit, convexiteit en onverzadigbaarheid. Niet iedereen zal in P. Newman of H. A. J. Green — en laat staan G. Debreu — 24) het naadje van de kous proberen te achterhalen.

Onjuist is het bij de bespreking van de kapitaaltheorie van Von Böhm-Bawerk in verband met de omwegproductie de tijd tegenover de hoeveelheid te stellen (blz. 67). In het postscriptum hierover (blz. 69/70) is de auteur blijkbaar dan ook een andere mening toegedaan. Ook komt het ons voor, dat de verbinding met de moderne kapitaaltheorie loopt via Irving Fisher, die de auteur niet behandelt, en K. Wicksell. Naar een vluchtige blik in Blaug (hoofdstuk 12) leert, blijft het evenwel een patent-moeilijke materie (al maakte Schumpeter 25) er een heel leesbaar verhaal van), ondanks de recente inspanning van G. C. Harcourt om het van nog jongere datum zijnde mandarijnendebat bij de generalist te brengen 26).

Het boek wordt besloten met een bespreking van het institutionalisme en verwante stromingen. De namen van Veblen, Commons, Mitchell en J. M. Clark worden genoemd 27) en het kan niet missen, dat aan Galbraith een ruime plaats wordt toebedeeld, vooral ook in het slotakkoord over collectieve sector versus markt. Dat terrein ligt inderdaad, zoals Nentjes vaststelt, nog voor een groot deel braak, maar er is toch wel het een en ander gebeurd waarover iets mede te delen valt. De recente verschijning van het smaldeeltje van M. Peston 28), met behulp waarvan de geïnteresseerde lezer zijn weg op dit terrein wel zal vinden, ontslaat mij van de plicht hier zelf een lijst van adequate literatuur op te sommen.

sinds 1917

sinds 1917

STENOGRAFENBUREAU

W. STEMMER & Zn. B.V.

Schiebroekseweg 22-24, telefoon (010) 22 38 66
postbus 35007, Rotterdam

vervaardigt o.a. de officiële gemeenteraadsverslagen van Arnhem, Baarn, Best, Breda, Dordrecht, Eindhoven, Groningen, Haarlem, Haarlemmermeer, 's-Hertogenbosch, Hilversum, Maastricht, Rheden, Rotterdam, Tilburg en Veldhoven.

Wij leveren ook :

notulen van directie- en aandeelhoudersvergaderingen

De jarenlange gedegen ervaring van ons bureau, toepassing van moderne geluidsopnametechniek en vooral onze eerste-klas medewerkers garanderen snel en accuraat werk, uitgevoerd op uiterst betrouwbare en discrete wijze.

I.M.

Evaluatie

Ik ben mij bewust, dat deze kritische opmerkingen geen recht doen wederen aan de inspanningen die de auteur zich bij de samenstelling van dit boek ongetwijfeld heeft moeten getroosten. Zijn expliciet geformuleerde doelstelling én de omstandigheid dat het inmiddels niet ontbreekt aan enkele werkelijk goede buitenlandse inleidingen in de geschiedenis van de economie, waarbij minder uitgesproken kennelijk dezelfde bedoeling heeft voorgezet, maakt het schrijven van wéér een boek daarover echter geen sinecure. Lezers die evenwel toch niet aan Blaug toekomen dan wel geïrriteerd raken door de wijldigheid van Behrens en het onbevredigend vinden dat deze de post-Keynesiaanse ontwikkelingen onbesproken laat, zullen met Nentjes' boek niettemin hun voordeel kunnen doen. En zij zullen vervolgens kunnen uitmaken of ze dit boek prefereren boven dat van C. Napoleoni 29) waarin de beschouwingen zijn gegroepeerd rond het centrale evenwichtsbegrip en de groeitheorie. Een aantal betwistbare beoordelingen van de stand van de theorie, zoals over het revolutionaire karakter van de 'gedragstheorie' van de onderneming (blz. 132), moeten zij dan maar voor lief nemen.

Het valt dan echter wel te betreuren, dat het boek van Nentjes geen adequate bron- en literatuurvermelding bevat. Opgaven per hoofdstuk en/of literatuur in voetnoten ontbreken en de lijst van aangehaalde literatuur achterin het boek getuigt van een onaanvaardbare slordigheid: Barone is echt toegankelijker in de bekende (Engelse) Hayekbundel, jaartallen en banden van de boeken van Von Böhm-Bawerk zijn op onbegrijpelijke wijze verhaspeld, titels van artikelen en boeken van Clapham, Clark, Hildebrand, List, Malthus, Menger, Ricardo, Schumpeter, Von Wieser en Wicksteed bevatten storende slordigheden en fouten, bij Ricardo en de vermelding van de eerste drukken van de delen van Marx' *Das Kapital* wordt vreemd met jaartallen omgespron-

gen en voorletter en spelling van de namen van H. von Stackelberg en W. W. Rostow zijn onjuist, terwijl het artikel van Hicks en Allen verscheen in *Economica* 1934 en niet in het *Economic Journal*. En bij deze gruttersopmerkingen past het evenzeer zich af te vragen waarom bijv. van Wicksell wel, maar van Cassel niet wordt vermeld dat hij een Zweed was, waarom Edgeworth als Engelsman en niet als Ier te boek staat, kortom: of het gebrek aan systematiek in dit opzicht moet worden toegeschreven aan onachtzaamheid of aan een eentonige stijfheid die bijv. H. Wald weer als „De mathematicus Wald” een nieuwe alinea doet aanvagen.

P. J. Uitermark

21) *The Measurement of Utility*, Londen, 1958.

22) J. R. Hicks, *A. Revision of Demand Theory*, Londen, 1956, F. Machlups bespreking van Hicks' boek in *American Economic Review*, 1957, A. P. Lerner, *Consumer's Surplus and Micro-Macro*, *Journal of Political Economy*, 1963, P. A. Samuelson, *Foundations of Economic Analysis* (1947), Cambridge, Mass., 1963 i. h. b. blz. 189-202.

23) *Microeconomic Analysis. Welfare and Efficiency in Private and Public Sectors*, New York enz., 1971, blz. 34/35.

24) P. Newman, *The Theory of Exchange*, Englewood Cliffs, N. J., 1965, H. A. J. Green, *Consumer Theory*, Harmondsworth, 1971; G. Debreu, *Theory of Value. An axiomatic analysis of economic equilibrium*, New Haven, 1959.

25) Op.cit., blz. 898-909.

26) Zie ook R. P. Zuidema, *Productie, Kapitaal en Produktiviteit*, Haarlem, 1971, G. C. Harcourt, *Some Cambridge Controversies in the Theory of Capital*, *Journal of Economic Literature*, 1969 en het oudere overzicht van N. Kaldor, *The Recent Controversy on the Theory of Capital*, *Econometrica*, 1937.

27) Zie voor een snel overzicht J. Dorfman e.a., *Institutional Economics*, Berkeley, Calif., 1963, voorts bijv. de genoemde boeken van Schumpeter en Haney, alsmede H. W. Spiegel, *The Growth of Economic Thought*, Englewood Cliffs, N. J., 1971, hoofdstuk 27.

28) M. Peston, *Public Goods and the Public Sector*, Londen, 1972.

29) *Economic Thought in the Twentieth Century*, oorspronkelijke Italiaanse druk, 1963, vertaald en van een voorwoord en een nieuw toegevoegd hoofdstuk 9 voorzien door A. Cigno, Londen, 1972.

Deze publikatie is een bundeling van de referaten gehouden tijdens de bedrijfs-sociologische studiedagen in 1971. De sociaal-wetenschappelijke begrenzing van de projectorganisatie is het hoofdthema van deze bundel. Daarnaast gaan een aantal referaten in op ervaringen welke met projectorganisatie zijn opgedaan. Meer ondergeschoven in de diverse opstellen blijkt een referentie aan de betekenis van projectorganisatie voor „de democratiseringstendens” in onze maatschappij.

Voor een begripsmatige begrenzing van de projectorganisatie is het inleidende artikel van Van Doorn van veel betekenis. In zijn opvatting kenmerkt projectorganisatie zich als „... handelingscomplexen waarvan de selectie, combinatie en volgorde der handelingen en dienstbare middelen primair worden gedicteerd door een bepaald en daarmee begrensd object” (blz. 6). Kenmerken van een dergelijke constructie zijn de begrenzing in tijd en ruimte en de hoge mate van doelgerichtheid. Vooral de doelgerichtheid spreekt Van Doorn erg aan. Dit sluit aan bij zijn opvatting over organiseren als een „sociale techniek”, een „beheerst proces”, een „sociale constructie” waarin niet de organisatie als resulterend systeem het uitgangspunt van de analyse is, maar de beheerste activiteit (blz. 28). Het discontinue karakter en de sterke doelgerichtheid vrijwaren de projectorganisatie voor „... de aanslidsels die zich in de loop van de tijd door de verzelfstandiging van het systeem op de constructie gaan afzetten” (blz. 28).

Deze zienswijze laat ruimte voor de projectorganisatie als een autonoom handelingssysteem. Hiervoor vraagt Van Doorn allereerst aandacht. In het vervolg van zijn opstel plaatst hij de projectorganisatie in een ruimer organisatorisch kader (projectorganisatie als hulpconstructie), waarna de grenzen nog ruimer worden gesteld en de betekenis wordt onderzocht als „maatschappelijke formule”. Als hulpconstructie vervult de projectorganisatie een tweetal functies, benoemd als transformatiefunctie en combinatiefunctie. De eerste doet zich voor wanneer organisaties door middel van hulpconstructies het perspectief op nieuwe doelstellingen willen openen of tot een wijzi-

ging van de organisatorische lijnen willen komen. Initiatieven daartoe behoeven niet altijd uit „de top” te komen (bijv. Nieuw Links in de PvdA). De combinatiefunctie speelt zich vooral af in het interorganisatonele veld. De projectmatige aanpak is een correctie op de maatschappelijke arbeidsverdeling, voor zover niet blijvende integratie, maar tijdelijke samenwerking voordelig is. De projectmatige aanpak levert de instrumenten voor coalitievorming. De spanningen in een dergelijke opzet spitsen zich toe op legitimiteitsproblemen (wie „dekt” de resultaten van de coalitievorming) en structurele problemen (o.m. de aanspraakmogelijkheden op de voorzieningen welke de basisorganisatie kunnen leveren). Deze spanningen acht Van Doorn voor een deel onoplosbaar. Een uitweg kan worden gevonden in het zoeken naar formules als de plaatsing van de projectorganisatie op een hoog organisatoneel niveau, horizontale afscherming, uitbesteding van projecten, matrixorganisatie e.d.

Ter inleiding tot de projectorganisatie als maatschappelijke formule plaatst Van Doorn dit verschijnsel tussen de formele organisatie (sterk gericht op handhaving) en de beweging (gericht op krachtige, fundamentele verandering en doorbraak van de gevestigde orde). Projectorganisatie tracht de elementen van beide verschijnselen in zich te verenigen. Er is sprake van beheerste verandering, van een combineren van innovatie met organisatie, van flexibiliteit met stabiliteit (blz. 31). Op maatschappelijk niveau heeft dit onderscheid de betekenis, dat de huidige maatschappij teveel organisaties kent. Zij is „volgestructureerd” en kent te weinig dynamiek. Het verzet hiertegen uit zich in „de democratiseringstendens”. Volgens Van Doorn een foutieve reactie omdat dit „... de variatie van de oplossingen vergroot en het vermogen uit die oplossingen te selecteren verkleint” (blz. 35). Het werkelijke probleem van deze maatschappij steekt in een ontoereikend reconstructievermogen. Er is teveel vastgezet in organisaties welke de dynamiek uit de maatschappij halen. Een uitweg dient niet te worden gevonden in een democratiseringstendens, maar in projectmatige aanpak waardoor een uitwaaiing van doel-

stellingen — wat op het conto van de democratiseringstendens wordt geschreven — voorkomen kan worden.

Deze wending vind ik niet bevredigend. De vraag van Mannheim kan herhaald worden in wiens naam deze projectmatige ophoging van het reconstructievermogen zal plaatsvinden. Het verzet tegen de democratiseringstendens lijkt mij niet juist. De problematiek van de democratiseringsbeweging is juist vaak dat de wegen naar een projectmatige aanpak zo moeilijk toegankelijk zijn. Legt men de problematiek van de democratiseringstendens uit als die van de plurale organisatie (het aanhaken van nieuwe groepen aan bestaande organisaties), dan herhaalt zich op dit niveau de door Van Doorn gesignaleerde problemen van de coalitievorming: de legitimiteit van het gedrag en de moeizame toegang tot de organisationele infrastructuur (informatie, financiën, aanspraakmogelijkheden op kennisbronnen e.d.). De kwalen van de democratiseringstendens zijn voor een deel autonome defecten, maar ook zeker een functie van de volgestructureerde maatschappij. De uitweg via de projectorganisatie is dan ook wat abstract, voor wie wil te technocratisch.

De referaten haken aan bij de projectorganisatie als hulpconstructie. Zij schieten voor een deel langs de sociologische problematiek heen welke in de inleiding op tafel is gelegd. Op zichzelf is veel materiaal interessant voor diegenen die willen weten hoe een projectmatige aanpak kan worden opgezet. Halbertsma laat dit zien voor een project van Philips-Elektrologica. De problematiek van de matrix-organisatie wordt kort aangestipt. Kasteleyn verhaalt hoe door middel van projectorganisatie bij de PTT organisatorische veranderingen werden doorgevoerd. Ter vergelijking met Halbertsma is het interessant te zien dat de neiging tot directe controle vanuit de top veel groter is bij de doorvoering van organisatorische wijzigingen dan bij projecten welke zijn ingezet op nieuwe producten. Bekke geeft weinig informatie in zijn artikel over projectorganisatie en ruimtelijke ordening. Lamers bespreekt de amfibische operatie als projectorganisatie. Deze verhandeling verdient een aandachtvragende plaats in een handboek voor de hooggeschoolde soldaat waar het gemis aan sociologische inhoud minder zal opvallen.

Boeiend is de wel wat compacte analyse van de projectorganisatie in

een bouwproject van de hand van Breuer. Het opstel valt op door zijn systematiek en plaatsing in een sociologisch relevant referentiekader. De projectorganisatie wordt behandeld in drie dimensies: als organisatievorm voor het produktieproces en als inter- en intra-organisatievorm. Veel aandacht wordt besteed aan het organiseren van de coalitievorming. De problemen worden toegespitst op legitimiteitskwesies, het richten van de partijen op het gemeenschappelijke doel en de interne machtsverhoudingen binnen de coalitie. De laatste worden gemodelleerd volgens een distributieve dan wel integratieve opstelling (ruwweg aangeduid: onderhandeling versus probleemoplossing).

De samenvatting beruiste bij Botter en Hulsebosch. Daarbij is ook een verslag van de discussies opgenomen. Hulsebosch stelt de vraag wat projectorganisatie en democrati-

sering met elkaar van doen hebben. Naar zijn mening is die relatie niet erg duidelijk en zeker niet causaal. Duidelijker wordt het niet wanneer hij stelt dat de projectorganisatie niet zonder een „democratische organisatiecultuur kan bestaan”. Luscuere stelt dit in zijn voorwoord tot de bundel wat duidelijker. Democratisch vertaalt hij als de speelruimte welke de projecten wordt gelaten en stelt dit tegenover „dirigistische” neigingen. Door Van Doorn is de relatie projectorganisatie-democratie vooral geplaatst in het kader van de opheffing van bureaucratische en organisatorische starheid. Breuer snijdt de binding aan democratische noties resoluut door. De feiten geven er geen aanleiding toe. Hij beklemtoont de autonomie van de projectgroepen en hun karakter als managementstechniek. Gegeven zijn bronnenmateriaal is deze stellingname begrijpelijk. Zo resoluut behoeven de banden

echter ook weer niet doorgesneden te worden. In die zin kan ik met Van Doorn meevoelen toen hij bedoelde te zeggen dat ook democratisering gebaat is bij een goed organiseren en derhalve aangewezen is op een projectmatige aanpak.

Joop Ramondt

Expenditure trends in OECD countries 1960-1980. OECD, Parijs, 1972, 131 blz., \$ 7.50.

Vervolgstudie van *The Growth of Output 1960-1980*, dat eind 1970 verscheen en waarin prognoses werden gegeven van de economische groei, onderverdeeld naar sectoren, in de OECD-landen. *Expenditure trends* besteedt aandacht aan de besteding van de economische groei in de periode 1955 tot 1980. De bestedingen worden uitgesplitst naar een aantal finale bestedingscategorieën.

Bij de concernorganisatie van NV Heidemaatschappij Beheer te Arnhem, houdster van een groot aantal dochterondernemingen en deelnemingen in binnen- en buitenland, die alle actief zijn op het terrein van de ruimtelijke ordening, de stedelijke ontwikkeling, de recreatie en het milieu-beheer, is plaats voor een:

econometrist

Na aanvankelijke werkzaamheden bij de afdeling Administratieve Organisatie, waar hem de gelegenheid wordt geboden zich grondig vertrouwd te maken met de vele aspecten van de geautomatiseerde informatieverzorging, zal hij binnen het kader van de Bedrijfseconomische Afdeling en in nauwe samenwerking met de betrokken automatiseringsfunctionarissen worden belast met de ontwikkeling van wiskundige bedrijfsmodellen en simulatietechnieken.

Voor de vervulling van deze in het concern nog nieuwe functie wordt gedacht aan iemand van ca 30 jaar met een opleiding op academisch niveau (Econ. drs. met bedrijfseconomische specialisatie).

Enige jaren praktijkervaring en een duidelijke belangstelling voor automatisering is noodzakelijk.

Sollicitaties, vergezeld van een recente pasfoto, te richten aan de Centrale Personeelsdienst van NV Heidemaatschappij Beheer, afd. Werving en Selectie, Lovinklaan 1 te Arnhem.

heidemaatschappij